

»KOMAJ ROJEN, ŽE GORIŠ V OGNJU VEČERA« (S. KOSOVEL).  
RAZVOJNE POTEZE IN UČINKI MNOŽIČNIH TRAVMATIZACIJ  
V PRIMORSKI IN KOROŠKI SPOMINSKI LITERATURI  
V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE IN PO NJEJ

Marija JURIĆ PAHOR

Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26  
e-mail: juric.pahor@alice.it

IZVLEČEK

Avtorica podaja v svojem prispevku sintetičen prikaz in specifiko razvojnih potez in učinkov množičnih travmatizacij na Primorskem in na Koroškem. V soju pozornosti je zlasti obdobje med 1914 in 1925. Tematiki se približuje s pomočjo zgodovinskih, literarnoteoretskih, nevroznanstvenih in psihoanalitičnih spoznanj. Na podlagi analize raznoličnega spominskega in avtobiografskega gradiva prihaja do sklepa, da se odzivi na množične travmatizacije na manifestni ravni sicer močno razlikujejo, vendar jih družijo apokaliptičen subtekst, ki vključuje perinatalne strahove. Zelo očiten je ta subtekst pri Kosovelu (*Ekstaza smrti*: »Komaj rojen, že goriš v ognju večera, vsa morja so rdeča, vsa morja polna krvi, vsa jezera in vode ni, vode ni, [...]«), pa tudi pri avtorjih, kot so Fran Eller, Franc Ksaver Meško in Prežihov Voranc. Čeprav ta subtekst napeljuje na slutnjo o smrti, na strah pred izničenjem posameznika ali celotnega kolektiva, priklicuje hkrati neomajno željo po življenju in moči, ali, kot denimo pri Klementu Jugu, po opogumljanju k neomahljivosti.

*Ključne besede:* množične travmatizacije, prva svetovna vojna, koroški Slovenci, primorski Slovenci, apokaliptični subtekst, obrojstni strahovi, literatura

»APPENA NATO GIA' BRUCI NEL FUOCO DELLA SERA« (S. KOSOVEL).  
I SEGNI DEI TRAUMI COLLETTIVI NELLA MEMORIALISTICA  
DEL LITORALE E DELLA CARINZIA DURANTE  
E DOPO LA PRIMA GUERRA MONDIALE

SINTESI

Nell'articolo l'autrice riassume la specificità dei tratti di sviluppo e degli effetti dei traumi collettivi vissuti nel XX secolo dalla popolazione del Litorale sloveno e

della Carinzia. L'attenzione è focalizzata soprattutto tra gli anni 1914 e 1925. Il tema viene affrontato attraverso le conoscenze storiche, le teorie letterarie, i modelli neuro scientifici e psicoanalitici. In base all'analisi di vari testi letterari e scritti a sfondo autobiografico l'autrice formula la tesi che nelle reazioni ai traumi collettivi grandi differenze esistono a livello di manifestazione delle stesse, mentre le accomuna il subtesto di tipo apocalittico, ivi incluse le paure perinatali. Tale subtesto è molto presente in Kosovel (*Ekstaza smrti/ Estasi della morte*: »Appena nato, già bruci nel fuoco della sera, i mari sono tutti rossi, tutti i mari pregni di sangue, tutti i laghi e non c'è acqua, non c'è acqua [...]«) ed anche in autori come Fran Eller, Franc Ksaver Meško, Prežihov Voranc. Sebbene il subtesto faccia emergere il sentimento della morte, il timore dell'annientamento del singolo o di tutto il collettivo, nel contempo evoca voglia di vivere e forza o, come nel caso di Klement Jug, incoraggia a non cedere mai.

*Parole chiave:* traumi collettivi, prima guerra mondiale, sloveni della Carinzia, sloveni del Litorale, subtesto apocalittico, paure perinatali, letteratura

## UVOD

V zadnjem desetletju je nastala vrsta raziskav in raziskovalnih projektov, ki se soočajo z otroštvom in mladostništvom, zaznamovanim s travmatičnimi doživetji, ki jih je sprožila druga svetovna vojna, še zlasti šoa. Med njihove pobudnike šteje interdisciplinarno sestavljena skupina znanstvenikov z različnih nemških znanstvenih inštitucij in univerz, ki se povezujejo pod oznako w2k (*weltkrieg2kindheiten*) (W2K, 2008).<sup>1</sup> Iz njihovih raziskav izhaja, da travmatizacije otrok, ki pripadajo generaciji, ki je zaznamovana s pretresi in stiskami druge svetovne vojne, posegajo v čas prve svetovne vojne. Starši otrok, ki so doživeli drugo svetovno vojno, so namreč s svoje strani doživeli prvo svetovno vojno (gl. Radebold et al., 2006; 2008). Grozote te vojne so se od 20-ih let 20. st. dalje na Primorskem in v Istri spojile z »obmejnimi fašizmom«, v Avstriji pa s poplebiscitnim nasiljem, prepojenim z velikonemškim duhom, in najmočnejše prizadele kraje s povsem slovenskim ali delno slovenskim in/ali hrvaškim prebivalstvom. Vedenje o doživetjih v obdobju 1914–1918 in po njem predstavlja dobrodošlo razširitev in dopolnitev preučevanja travmatizacij, ki so se doslej pretežno osredotočale na preživele šoe in njihove potomce. V raziskavi bomo zato predstavili in analizirali nekaj značilnih potez in učinkov množičnih travmatizacij, kakor se odražajo zlasti v primorski in koroški spominski literaturi.

1 Oznako w2k (*weltkrieg2kindheiten*) je mogoče sloveniti s sv20 (svetovnavojna2otročstvo).

Sem prištevamo avtobiografske zapise, pričevanja, umetne in ljudske pesmi, romane, črtice, pa tudi karikature in slike, ki so večinoma nastali v obdobju 1914–1922, deloma pa tudi kasneje. Pisci ali avtorji omenjenih gradiv se torej večinoma iz še svežega spomina soočajo z njim najbližjo in bližjo preteklostjo, pri čemer se nanašajo na vojaško življenje in bitke, ki so jim bili posredno ali neposredno priča, na vojno in povojno izkušnjo v ožjem in širšem pomenu besede, na čas porajajočega se italijanskega fašizma ter na koroško pred-, med- in poplebiscitno obdobje. Njihovi pogledi, kakor bi s pogledom na dnevniške zapise in korespondence dejala Marta Verginella, za razliko od uradnih virov ponujajo »neretorična pričevanja« o vojni in povojni stvarnosti in s tem »nova gledišča« na doživetja v obdobju, ki ga obravnavamo (Verginella, 1994, 54). Pri tem bomo izhajali tudi iz spoznanja, da vključuje avtobiografski jaz vedno participacijo v drugem, relacijsko razsežnost, ki ne dovoljuje jasnih ločnic med enim/-i in drugim/-i (gl. Jurić Pahor, 2010).

#### VÉLIKA VOJNA: »BOLEZEN STRELSKIH JARKOV«

Prva svetovna vojna izstopa po tem, da je zaslovela kot »monstrum« novega veka. Bila je »prva velika vojna«, *The First Great War*. V tej dolgotrajni vojni, ki se je odvijala do popolne izčrpanosti, je v štirih letih umrlo skoraj 15 milijonov ljudi, med njimi 9 milijonov vojakov. Vodila je v pretres številnih dotedanjih gotovosti in vrednot. Med drugim je zamajala iluzijo o vojaški časti in slavi, spremenila pa je tudi način dojemanja sveta ali, kakor bi dejal Antonio Gibelli (Gibelli, 1991), »mentalni svet«. V znanstveno in tudi vsakdanjo govorico je pronicnilo občutje o diskontinuiteti, razkroju, pretrganih vezeh ter ozračje, nabito z apokaliptičnim duhom. Izpostavljeni grozotam bojev v strelskih jarkih so se začeli vojaki čedalje bolj množično lomiti. Bili so nemočni in pod stalnim čustvenim stresom zaradi izpostavljenosti nasilju in smrti ter trpljenju in umiranju sovojakov. Bili so nemirni, živčno razrvani in razvili so simptome, podobne histeriji: »Neobvladano so kričali in jokali. Zamrznili so in se niso mogli premakniti. Onemeli so in se nehali odzivati. Izgubili so spomin in zmožnost čutiti« (Lewis Herman, 1996, 47; gl. tudi Lerner, 2003).

Tovrstne travmatske sindrome so v času prve svetovne vojne diagnosticirali pod oznakami *shell-shock* (granatni šok), »bolezen strelskih jarkov« in, zlasti od leta 1917 dalje s psihoanalitičnim pojmom »vojna nevroza«. V nemški strokovni literaturi in vsakdanji govorici se je uveljavil pojem *Kriegszitterer*, »vojni tresavci« (gl. Schaffellner, 2005, 68–73; Meißel, 2006). Tako so imenovali vojake, ki so se neobvladljivo tresli, izgubili nadzor nad koordinacijo gibov, razvili močna čustva strahu in melanholijo, podobno človeku, ki je prehodil dolgo in strašno pot in zasluti le še smrt in grob. Na to implicitno opozarja tudi Vladimir Gradnik, brat pesnika Alojza Gradnika, doma iz vasi Medana v Goriških brdih, ki je bil kot mladostnik najprej posredni in nato neposredni udeleženec prve svetovne vojne. Ko se v svoji

razpravi *Krvavo posočje* iz perspektive vojaškega strokovnjaka nanaša na ofenzivo ob reki Piavi, med drugim zabeleži:

»hudo [je bilo] *držati dneve in tedne v peklu strahovitih eksplozij, pod točo granat in šrapnelov, v dežju milijonov smrtnih krogel, med tisočnimi razkosanimi trupli, ob stokanju ranjencev; zraven tega so bili branilci še lačni, žejni, izčrpani in brez najmanjšega upanja, da bi se še kdaj srečali s svojo družino in svojimi kraji*« (Gradnik, 1977, 147).

Ivan Matičič, doma iz Ivanjega sela pri Rakeku, ki je po prvi svetovni vojni prišlo pod Italijo, pa je že leta 1922 objavil knjigo, v kateri kot nekdanji avstro-ogrski vojak na raznih frontah iz še svežega spomina na več mestih razgrinja kompleksni pojav tresavice. Ob neki ofenzivi, v kateri so na soški fronti švigale rakete in »zalajale« italijanske baterije, so napadeni vojaki planili v jarek, kjer so se »zvijali in drgetali, kot bi nas lomila božjast« (Matičič, 2006, 57). Konec neke dlje časa trajajoče ofenzive takole opiše:

»Bili smo izsesani, mrtvaški, rumenkastozelenih obrazov, imeli smo vdrte oči, iz katerih je sijala trudna in strašna žalost. [...] [N]aša kolena so se šibila in tresla, žile na sencih so bile klobasaste [...] Milo smo zrl drug drugega. Zaduhalo smo čisti zrak in zdelo se nam je, da smo vstali iz groba in da prihajamo iz onega sveta« (Matičič, 2006, 135).

Število psihiatričnih bolnikov je tako naraslo, da so nemudoma zapolnili bolnišnice. Ocena, ki se nanaša na Veliko Britanijo, navaja, da je bilo 40% vojnih žrtev moških, ki so doživeli živčni zlom (Showalter, 1985). V delu fronte »goriška cona« maja 1917 naj bi bilo »skoraj 50% onesposobljenih borcev« (Gradnik, 1977, 146–147), med katerimi verjetno niso prevladovali nemški in avstro-ogrski, temveč italijanski borci. Na to napeljuje podatek, da se je med oktobrom 1915 in novembrom 1916 v italijanskih vojaških bolnišnicah (Padova, Benetke, Treviso, Brescia) zaradi travmatskih motenj znašlo kar 50% italijanskih oficirjev (Bianchi, 2001, 244, op. 92). Vladimir Gradnik navaja, da je bilo na soški fronti do oktobra 1917 odstavljenih 800 višjih italijanskih oficirjev, med njimi 217 generalov in 225 polkovnikov« (Gradnik, 1977, 205). Številke se pokažejo v nekoliko drugačni luči, če upoštevamo, da se je na avstro-ogrski strani bojevalo bistveno več vojakov slovanskega porekla kot vojakov, ki so pripadali drugim narodnostim; nek italijanski vir navaja za mesec avgust 1917 44% slovanskih vojakov. Pomembno je tudi vedeti, da so se pripadniki slovenskih enot bojevali tako rekoč »doma« in na tistih mukotrpnih gorskih krajih in planotah, kjer so potekali zelo hudi boji (gl. Sedmak, 2006, 89).

Da je bila identifikacija z domačimi kraji velika in se je izpričevala tudi s precejšnjim čustvenim nabojem, izpričuje pesem Justine Markočič *Kliče nas*, ki jo je napisala novembra 1917 v begunskem taborišču Bruck ob Litvi (Bruck an der Leitha). V njej se postavi v vlogo vojaka in pravi: »*Cesar spet kliče nas / tja na Primorsko, / hrabro jo branimo / zemljo primorsko*« (Markočič, 1996, 208). Strateška računica avstro-ogrskih oblasti je skorajda neizbežno naletela na zaželen rezultat: slovenski vojaki so se na vseh njegovih odsekih izkazali s »pogumom in vztrajnostjo« in italijanski vojaki so se čudili njihovemu »silovitemu boju« (Sedmak, 2006, 90–92). Nekaj podobnega je mogoče trditi tudi za ostale slovanske vojake, ki na soški fronti niso poznali predaj, znanih z ruskega vojskovališča, ko so prav slovanske enote množično prehajale na rusko stran (Sedmak, 2006, 90). Prav ta zadnja trditev pa daje slutiti, da jih je k temu spodbujal ideal nastanka narodov in nacionalnih držav, ideal združenja v državo SHS oziroma Jugoslavijo. Ivan Matičič (Matičič, 2006) postavlja na konec svojih spominov »vizijo osvete«, ki spaja ta ideal z vojno izkušnjo in vzlic italianizacije in porajajočega se fašizma s težnjo po moči, sovpadajoči z *rešnjo podobo* vstajenja od mrtvih<sup>2</sup> oziroma občutenjem lastne življenjskosti, ki je bilo v času prve svetovne vojne kruto zatrto:

»Iz daljne megle vstaja nova vojska. [...] Pri Sv. Lovrencu kliče prerok: 'Zavri Soča, vzkipi – v grobu nimam pokoja [...]' / Deželo pretresa krik: / 'Pridite, bratje, nas zagrinja noč [...] Pridite, naše trpljenje je na vrhuncu, pribiti smo na križ [...] Pridite, naše gorje je brezmejno, nikjer mu ni konca [...] Pridite bratje, breme nas je ukrivilo, omahujemo [...] Pridite, osvetniki, rešite nas iz groba [...]' / Bruhnite, gore! / Sredi noči švigne blisk po deželi in ves narod se zgane in plane iz spanja« (Matičič, 2007, 240).

Podatki sugerirajo, da ne obstaja nič takega, čemur bi lahko rekli »prilagoditev na vojno«. Vsak vojak, ki se sreča s težjimi obremenitvami, nasiljem in možnostjo lastne smrti, razvije stresne reakcije. Te segajo od lažjih simptomov tja do skrajno travmatskih psihičnih stanj. Učinki bojov niso kot napis na tabli, ki ga je mogoče zbrisati (Gabriel, 1987, 73). Vojskovanje pusti dolgotrajne posledice na človeški duši, prizadane pa tudi ljudi, ki se vojne niso neposredno udeležili, a so bili vanjo vpleteni. Sem gre prišteti osebe, ki so bile priča travmatičnim vojnim prizorom, zdravniško osebje, ki je bilo soočeno s hudo ranjenimi ali umirajočimi vojaki ter bližnje (starše, partnerja, ostale družinske člane, prijatelje, člane lastne narodne skupnosti), ki so podživljali travme vojnih povratnikov še dolgo po končani vojni. Tudi te osebe so lahko razvile simptome, podobne tistim, ki jih imajo žrtve. Precejšnjo vlogo igrajo tudi žalost in obup zaradi umrlih dragih na fronti. Vladimir Levstik, avstro-ogrski

2 Sporočilo asociira na veliko noč, praznik, ko se kristjani spominjajo Kristusove križeve poti na Golgoto in njegovega vstajenja od mrtvih.

politični zapornik, izgnanec in kasneje orjunaš, je v svoji vojni povesti *Gadje gnezdo* položil protagonistki Zinki, ki čaka na svojega zaročenca, da se vrne s fronte, tele besede v usta: »Ni je moči zoper mojo ljubezen« in dodaja: »Ali križ neizmerne Golgate je zabit s svojo strašno težo v globine njenega srca« (Levstik, 1918, 144). Ko Gad umre na fronti, je to tako, kot da bi »njegova krogla [...] ubila tudi njo [Jelo]. Deviški zublji, ki so goreli zanj, so zrasli v razbrzdan požar [...] Kakor žival je sledila duhu po moških, ženket oficirskih ostrog jo je mamil z nepremagljivo, usodno silo« (Levstik, 1918, 201). Zaradi smrti vojakov ali simptomov, ki so jih razvili vojaki oziroma povratniki (npr. amnestične motnje, razdražljivost, nesposobnost regulirati svoja afektivna stanja, relacijski deficiti, nočne more), se bližnji lahko borijo s preplavljajočimi negativnimi afekti: žalostjo, jezo, sramom, strahom. Učinki vojnih travmatizacij lahko ojačajo partnersko ali zakonsko stisko ali uničijo še tako pozitivne odnose.

Oprava imamo s pojavom, ki ga v znanstveni literaturi od 70-ih let 20. st. dalje imenujejo posredna ali sekundarna travmatizacija (Brunner, 2004, 9), in po letu 1980, ko so na podlagi zapuščine vietnamske vojne uzakonili koncept posttravmatskega stresnega sindroma (*Posttraumatic stress disorder*, PTSD),<sup>3</sup> tudi sekundarni travmatični stres (STS) ali sekundarni travmatični sindrom (STSD) (Figley, 1995). Prav tako se posledice vojnih travm prenašajo na naslednje generacije, lahko celo na otroke, ki se še sploh niso rodili, ne glede na to, ali se je travmatizirajoči dogodek zgodil pred kratkim ali v oddaljeni preteklosti. Če otrok dorašča v družini, ki komaj prestaja ali je komaj prestala vojno, neobhodno vsrkava zastrašujoče in nasilno vzdušje. Ne bo se čutil varno in sprejeto ter bo nezavedno tudi kasneje v življenju iskal situacije, ki mu bodo prebujale in ponavljale primarno vzdušje in temeljne afekte, saj le-to pomeni za njegov intrapsihični svet pripadnost in domačnost. Svet, ki ga otrok (s)pozna, postane nepredvidljiv in nevaren, strah pred »izgubo objekta« pa vzlic dejstva, da je vojna vzela tudi svojce ter razdružila družine, kaj lahko močno stopnjevan.

#### PRIMARNA IN SEKUNDARNA TRAVMATIZACIJA TER NJENI UČINKI V SLOVENSKI LJUDSKI IN UMETNI POEZIJI IN PROZI (1914–1921)

Prva svetovna vojna je bila na Slovenskem kljub obilici vojne, še zlasti pa povojne ali medvojne spominske literature vojakov ter drugega memoarskega gradiva, pa tudi »čistih« literarnih del cela desetletja malo znana in neraziskovana tema, celo historiografsko slabo obdelana (gl. Novak Popov, 2005; Marušič, 1989). Današnja slika je kompleksnejša in poglobljena z zavestjo, da je bilo prav na zahodnem slovenskem ozemlju eno najtežjih in najbolj krvavih evropskih bojišč: soška fronta z

3 Pojem PTSD, ki je bil leta 1980 sprejet v Diagnostični in statistični priročnik Ameriškega psihiatričnega združenja, je nadomestil pojme, kot so *shell-shock*, bolezen strelskih jarkov, tresavica, *Vietnam Syndrome* ipd.

dvanajstimi ofenzivami, ki je terjala preko 300 tisoč padlih vojakov in neizmerno število pogrešanih, ranjenih in pohabljenih (Svoljšak, 1997, 115). Poleg vojnih pa je bilo še veliko civilnih žrtev, med njimi mnogo ljudi, še zlasti otrok, ki so umrli v begunskih taboriščih (gl. Svoljšak, 1991; 1994, 95–97; Prinčič, 1996; Sedmak, 1997). Ko so se začeli po letu 1918 vračati domov, so jih pričakale izropane in do nerazpoznavnosti požgane vasi, zato so bili še dolgo nameščeni v pomožnih barakah.

Primarna (neposredna) in sekundarna (posredna) travmatizacija, ki jo je povzročila prva svetovna vojna, se zrcali tudi v slovenski umetni in ljudski poeziji kot poeziji, ki je med letoma 1914–1921 izhajala v časopisju in v zelo različnih revijah, mestoma tudi na koledarskih straneh. Iz izbora znanih in neznanih avtorjev, ki jih je za knjižno publikacijo *Oblaki so rudeči* zbral in uredil Janez Povše (Povše, 1988) izhaja, da sta med njimi tudi dve pesnici (Manica Koman in Vida Jeraj). Tudi v knjigi *Pregnani*, v kateri je natisnjenih 66 pričevanj goriških beguncev, ki jih je zapisoval Vili Prinčič (Prinčič, 1996), najdemo nekaj pesmi izpod ženskega peresa; v begunskem taborišču Bruck ob Litvi jih je spisala Justina Markovič. Domnevamo lahko, da so se pesmi žensk v večji meri kot pesmi moških znašle v arhivskih škatlah, kjer so obležale, ali pa so se iz različnih razlogov porazbugile. Večina pesmi je bila napisanih z željo in nujo, izpričati travmatična čustva in spomine, jih povnanjiti v smislu latinske besede *comunicare*. Ta beseda ne pomeni le, nekaj sporočiti ali sporočiti, temveč tudi priobčiti, občevati, biti v zvezi. Svojega življenja si ne urejamo v medsebojnem aktu jezikovanja (uporabe jezika/simbolov) zato, ker bi se z jezikom lahko razodevali, temveč zato, ker se v jeziku konstituiramo v nenehnem postajanju, ki ga udejanjamo skupaj z drugimi.

Čeprav v tem »koontogenetskem spoju« (Maturana, Varela, 2005, 197) ne živimo kot nekakšna od nekdanja dana referenca, niti se ne utemeljujemo v svojem izvoru, travmatična situacija razkrije, da se z njo povezana čustva v polnem krogu vrnejo na svoj začetek: od življenja v teku, od koder izvirajo, do virov življenja, h katerim vodijo. V psihoanalitičnih terminih bi lahko govorili o halucinatorni izpolnitvi želje, ki vsiljuje analogijo med nemškima pojmom *Trauma* (travma) in *Traum* (sanje). Če je človek razpet med enim in drugim, potem poezija zapisuje slednjo, izkušnje in doživetja posameznikov, ki se nekje na dnu travmatične situacije povezujejo v eno samo zgodbo, v eno samo stremljenje: ubežati nevarnosti, nasilju, uničenju ter občutkom nesmisla in strahu – približati se sreči, varnosti, svetlobi smisla in graditeljstva. Sama beseda halucinacija pomeni privid; izvira iz grške besede *alyo, halyo*, »tavam«, »blodim«, oziroma iz latinske besede (*h*)*alucinari*, »potovati v duhu«, »biti miselno odsoten«, »sanjariti«. Paradigmatičen vzorec za to v sedanjosti locirano stremljenje je, kot pravi Freud v svoji razpravi *Der Dichter und das Phantasieren* (Pisatelj in fantaziranje), spominska sled, povezana s primarnim doživetjem ugodja: »Na takšnem primeru vidite, kako želja uporabi aktualni povod, da bi po vzorcu preteklosti zarisala podobo prihodnosti« (Freud, 1966, 217).

Kljub temu tu ne gre, kot v nadaljevanju domneva Freud, za beg iz delno ali povsem neznosnega obdobja dejanskosti v prid doseganja nekega dehistoriziranega, od načela realnosti odcepljenega »prastanja«, temveč za poskus izhoda iz grozot vojne. Vojaki so si bojni stres, občutke krivde in strah že od nekdaj lajšali z najrazličnejšimi opojnimi sredstvi, predvsem alkoholom. Vojaki 4. bosansko-hercegoveškega pehotnega polka, ki so se na soški fronti borili na avstro-ogrski strani, so imeli navado reči, »*ako ima ruma bit će i šturma, ako nema ruma nema ni šturma*« (Ovčak, 2008). Med drugo svetovno vojno so nemške vojake opogumljali z amfetamini, s katerimi so si pozneje v vietnamski pomagali tudi Američani. Simptomatična so tudi aktualna znanstvena prizadevanja pri iskanju fantazijske droge, ki naj bi vplivala na vse možganske centre, kjer so vpisani travmatični spomini, in jih lajšala in celo izbrisala; takšna droga, ki naj bi v kali zatrla vse posledice travme, naj bi bila v veliko pomoč tudi drugim žrtvam nasilja (gl. Salecl, 2007, 36–37).

Plavzibilna je razlaga Janeza Povšeta, ko nanašajoč se na slovensko poezijo med letoma 1914 in 1921 predpostavlja, da so se pisci oprijemali »upanja ravno zaradi obupa«. Avtor dodaja, da pričevanjska umetnost, seveda tudi poezija, dobivata pred takšnim zlovesčim obličjem pravzaprav »pragmatično obeležje«: »v mnogočem zapušča utečene kolesnice umetnostnega razvoja in kontinuitete, odreka se prefinjenim estetskim zamislim, po svoje se približuje t.zv. ljudskemu izrazu, ljudski umetnosti, ki želi na najkrajši možni način sporočiti resnico, notranjo resnico dogodkov, resnico srca, resnico posameznikove sredice, ki je občutljivo doživljanje in razbolela muka« (Povše, 1988, 204–205). Gre za pesmi ali zapise, ki so želeli biti izkričani, izšepetani, mrzlično objavljeni, zato praviloma tudi niso čakali na izide v pesniških zbirkah (Povše, 1988, 25).

Pomenljivo je, da so tudi »čisto literarna dela«, ki so nastajala v času prve svetovne vojne ali govorila o njej, hotela biti »osebno zavzeta pričevanja«. To se odraža tudi v načinu naracije: njihovi avtorji pogosto posnemajo dnevnik ali reportažo, spomine in pisma (Novak Popov, 2005, 10), skratka žanre, ki so po svoji naravi močno avtobiografski in se vztrajno naslavlajo na drugega v sebi in zunaj sebe: človeku v vojni pomenijo sredstvo premagovanja čustvene praznine, ki je po odsotnosti od doma nastala med njim in njegovimi najdražjimi, obvladovanje osamljenosti, ohranjanje ali tkanje nevidnih vezi, odstiranje vse prežemajoče tesnobe, bolečine, mejnih duševnih stanj, zbeganosti in krhkosti. Alojzij Res (1893–1936), po rodu Goričan, je že leta 1916 pri založniku Štoki v Trstu izdal knjižico črtic *Ob Soči* s simptomatičnim podnaslovom *Vtisi in občutja iz mojega dnevnika*. Slog teh črtic, ki jih je Res leta 1915 pod različnimi naslovi objavljajl v ljubljanskem časopisu *Slovenec*, je podoben Cankarjevemu, ponekod pa se približuje ekspresionizmu, ki svet in človeka oblikuje v disharmonično tvorbo, krik in obup. V črtici *Ob slovesu*, zadnji v knjižici, pravi: »*Videl sem Smrt, kako se je pošastno raztegnila, da je zarila noge v kraške čeri Doberdobske planote in naslonila režečo lobanjo na krnsko pogorje. Slišal sem njen*

*krohot, da me je pretreslo do mozga*« (Res, 2004, 43). Predpostavka, da je ekspresionizem »pravzaprav posledica kulturnega šoka in obupa nad dogajanjem v letih od 1914 do 1918« (Luthar, 2000, 24), ni naključna.

Naj omenimo še roman *Hanka*, ki ga je Zofka Kveder<sup>4</sup> napisala v hrvaščini leta 1917, v slovenščini pa je izšel leta 1938. Roman je napisan v dnevniško-pisemski obliki in je podnaslovljen z *Vojni spomini*. Tako je že na prvi pogled videti, da se pisateljica v romanu poigrava s tremi oblikami, namreč z dnevnikom, s pismom in spomini, z besedili, ki so izrazito dialoški in ji »privrejo iz duše«. V romanu je veliko mest, na katerih izraža Hanka svojo pretresenost spričo vojnih grozot. V fiktivnih pismih, namenjenih prijatelju in nesojenemu ljubimcu Kazimirju, ki se nahaja na ruski fronti, Hanka piše o svojih stiskah in preobrazbah, nazorih in razpoloženjih. Na koncu romana se zdi protagonistka sama sebi drugačna, kot je bila na začetku vojne: »*Moje srce je prekaljeno v obupu in neizmerni žalosti, v nepopisnem obupu in grenkem duševnem trpljenju. Ni veselo, kakor je bilo. Težje je, ampak tudi čistejše, resnejše*« (Kveder, 1938, 252). Vojna razdre lažno idilo njenega že zdavnaj mrtvega zakona (postane begunka, izgubi brata, mater, Kazimirja), izčisti intimne odnose (zapusti moža in hčerke), izsiljuje nova stališča, odločitve in dejanja. Trpljenje beguncev in umiranje vojakov jo vodi do religiozne skepse in resignacije glede napredka civilizacije (Novak Popov, 2005, 18).

Tudi iz ljudske in umetne poezije 1914–1921 izhaja, da vojna kot mejno človeško doživetje ni le radikalna travmatična izkušnja, temveč tudi velika preobraževalka notranjega in zunanjega sveta. Janez Povše (Povše, 1988, 201–207), ki je to poezijo analiziral po časovnem zaporedju koledarskih let, je opazil jasno zaznavne ritme ali prehode, neke vrste psihološki potovalni čas, ki se vzporedno z vojnimi grozotami stopnjuje. Opazil je tudi, da se ob nekaterih motivih-stalnicah pojavljajo tudi povsem subjektivni, nenamerni odgovori. Tako pesmi v času prihoda vojne leta 1914 izražajo še bolj ali manj razposajeno slovo, pa čeprav s primesjo tesnobe, odhajanja, pisem domov. Leta 1915, še zlasti pa z vstopom Italije v vojno, ki sovpada z vzpostavitev soške fronte (Svoljšak, 1994; Sedmak, 2006), se nespregledno pojavijo motivi vojnih grozot, razdalja med domom in bojiščem se zdi neznosna, smrt izrazitejša, tudi domovi so že uničeni, v ospredje stopi pojav begunstva. V letu 1916 postaja trpkost vse večja, begunstvo se stopnjuje, zemlja je posejana s trupli, ni več upanja. S pogledom na leto 1917 Janez Povše zabeleži: »*begunci in spet begunci, mrtvi, mrtvi, mrtvi, ponoreli ples smrti.*« V letu 1918 dominira v pesmih motiv osamelosti ter

4 Pisateljica Zofka Kveder (Ljubljana 1878–Zagreb 1926) je po končani šoli službovala kot uradnica. Januarja 1899 se je preselila v Trst, kjer je pol leta vodila upravo *Edinosti in Slovenke*, v kateri je bila tudi ena najbolj pomembnih avtoric in dopisovalk prispevkov o položaju in življenju žensk ter aktualnih tematik ženskega gibanja. Želja po izobrazbi jo je vodila na univerze v Zürich, Bern in Prago. Leta 1907 se je preselila v Zagreb, kjer se je ob pisateljevanju do svoje smrti posvečala tudi urejanju in izdajanju treh ženskih časopisov.

razpad vsega svetlega, v letih 1919–21 pa tesnobno vzdušje, da se vojaki in begunci ne vračajo oziroma ne bodo vračali, čeprav je vojne konec (iz begunstva so se vračali šele po vojni, mnogi pa so v begunstvu zaradi mraza, lakote, trpinčenja in bolezní umrli). Vseposod so grobovi, melanholija, žalost. V ospredje stopa motiv »krivične meje«, ki je tudi tiste, ki so verjeli, da je vélika vojna dokončno minila in da bo iz nje zrasel nov, human svet, silil k streznitvi.

Wilsonov velikopotezni načrt, ki bi moral na ruševinah prve svetovne katastrofe zgraditi drugačen svet, enako pravičen za velike in male narode, se je vzlic imperialističnih težnjah sesul. Po razpadu Avstro-Ogrske je Italija okupirala ozemlja, ki so ji bila obljubljena ob vstopu na stran Antante 23. 5. 1915. Tako ni le združila »neodrešene« Italijane, temveč tudi precejšen del prebivalstva neitalijanskega porekla, zlasti Slovence in Hrvate. Nova država Avstrija pa je s plebiscitom 10. oktobra 1920 pridobila predvsem tisti del Koroške, ki je bil naseljen z dvojezičnim, to je s slovensko in nemško govorečim prebivalstvom. Tretjina s slovenskim prebivalstvom naseljenega ozemlja se je znašla v rokah mogočnih sosedov, preostali del pa je prešel v državo SHS oziroma Jugoslavijo. Zlasti narodno opredeljeni Slovenci v Italiji in Avstriji so si v tej državi obetali zagotovilo nacionalnega in naposled tudi osebnega preživetja.

#### SREČKO KOSOVEL IN KLEMENT JUG

Boris Pahor (roj. 1913), ki se je rodil v Trstu in v tem mestu preživel tudi prvo svetovno vojno, je v svojem avtobiografsko zasnovanem delu *Nomadi brez oaze* zapisal: »Da, svetovna vojska. Takrat sem imel eno leto, nato dve leti, nato tri leta, in zmeraj je odmevalo grmenje topov od šip naših oken in od zidov našega stanovanja v Škorklji. Morda se je prvi strah začel vtihotapljati v celice tvojega telesa že takrat? Verjetno, zelo verjetno« (Pahor, 1956, 286). Osemdeset let kasneje, leta 1993, je Pahor v italijanščini napisal knjigo o Srečku Kosovelu, ki je izšla pri založbi Edizioni Studio Tesi v Pordenonu, leta 2008 pa tudi v razširjenem slovenskem prevodu pri založbi Filozofske fakultete v Ljubljani.

Srečko Kosovel (1904–1926) spada med najpomembnejše predstavnike poezije 20. stoletja. Čeprav je umrl premlad, da bi dočakal izdajo svojih pesniških zbirk, so njegove pesmi že za časa njegovega življenja vznemirjale in identifikacijsko ogovarjale predvsem primorsko slovensko dijaško in študentsko mladino ter ustvarjalce različnih vrst. Kosovelove pesmi so na Slovenskem najpogostejše komponirane, saj je po njih segalo ali vsaj seglo kar 50 skladateljev (Mahnič, 1993, 42; gl. tudi Gombač, 1996). Kosovel je porok za medtem že skorajda splošno sprejeto spoznanje, da množične tragedije ozaveščajo in da v človekovi duševnosti še trajajo, ko formalno vojne ni več in zavlada težko pričakovani mir. To spoznanje se svetlika v Kosovelovih verzih o prezgodnjem dozorevanju otrok v vojni, kot denimo v pesmi *Starci*: »Kdo

pa je bil, / ki nam je dal prezgodaj spoznati? / Glej, kako žalostno gleda ta konj! / Mati, mati, o mati!« In nadaljuje: »Žalostne slike so šle mimo nas / vsak dan, vsak dan / so vojaki umirali, konji umirali; / jokali smo zaman« (Kosovel, 1967, 271). Travmatiziranemu z izkušnjo vojne mu mati pomeni varni pristan: nekdo, ki »ščiti pred črnimi nočnimi strahovi« (Lučka na oknu; Kosovel, 2009, 12) in v skrajni stiski lahko pomeni »edini, poslednji sijaj« (Mati čaka; Kosovel, 1946, 125).<sup>5</sup>

Leta 1915 se je Kosovel kot enajstletni deček znašel v zaledju soške fronte. »Za eno od fotografij si je za zabavo nadel vojaški suknjič: fantič je nasmejan, čeprav bodo podobe iz zaledja kaj kmalu postale mrke in se z leti združile z novimi pretresi vojnih dogodkov« (Pahor, 2008, 20). Podobno kot Boris Pahor je tudi on zaslišal iz daljave detonacije topniškega orožja na soški fronti in videl ranjence, ki so jih prevažali z vojaškimi treni v kraško frontno zaledje, kamor gre prišteti tudi Tomaj pri Sežani, kjer je doraščal. Teh grozljivih scen ni mogel nikoli pozabiti in preboleti, neprestno so se mu v raznih podobah vračale tudi v njegovi poeziji. Nočno moro, ki je prežala nad zaledjem fronte, je oktobra 1918 pretrgala »eksplozija radosti« (Pahor, 2008, 21), prežeta z anarhičnim vzdušjem (razpuščene habsburške čete, padli vozovi, razpuščeni konji, plenjenje živeža), ki ji je sledila okupacija avstrijskega Primorja s strani italijanskih čet in politična represija nad slovenskim in hrvaškim prebivalstvom. Ozračje je bilo nabito z uničevalnim apokaliptičnim duhom. Srečko Kosovel je takrat že dve leti živel v Ljubljani, kjer je skupaj s sestro Anico obiskoval realko.

Kot šestnajstletni dijak je bil med poletnimi počitnicami julija 1920 priča dogodku, ki ga ima Boris Pahor za osrednjega v povojnem času in za »začetek nesrečnega obdobja za slovenski narod« (Pahor, 2008, 23), to je požig Narodnega doma, ki mu je pisatelj kot sedemletni deček tedaj tudi sam prisostvoval. Kosovelov verz v znameniti pesmi *Ekstaza smrti* »Komaj rojen, že goriš v ognju večera« priča o tej tragediji. »Pesnikova občutja ob uveljavljanju fašistične diktature so bila namreč povezana z rojstvom katastrofične vizije njegovih pesmi« (Pahor, 2008, 37) in so se sredi leta 1925 stopnjevala v tako imenovano konstruktivistično preobrazbo. Kosovel se je poslovil od »sentimentalnega mladeniča« in od svoje »baržunaste lirike«, kot jo je sam označil, in začel pisati pesmi, drzne v izrazu. Gre za pesmi, ki jih – tako Anton Ocvirk, ki s Kosovelom v svojih dijaških letih ni delil le usode primorskega begunca v Ljubljani,<sup>6</sup> temveč je bil z njim tudi tesno povezan: l. 1925 je svoje prve pesmi objavil prav v Kosovelovi reviji *Mladina*, po pesnikovi smrti pa je urejeval njegovo zapuščino, med njimi slovite *Integrale* – opredeljujejo »zavest in občutek, da je življenje energija ener-

5 Motiv lučke na oknu je nastal ob materini navadi, da je na počitnice prihajajočima dijakoma, Srečku in Anici Kosovel, ki sta morala peš prehoditi pot od Sežane do Tomaja, pod noč na okno v nadstropju tomajske šole, kjer so Kosovelovi stanovali, postavljala svetilko – luminček (Mahnič, 1993, 41).

6 Anton Ocvirk (1907–1980) je bil skupaj s svojo družino najprej v begunskem taborišču Bruck ob Litvi (Leitha). Ocvirkovi so se naposled 'ustalili' v Ljubljani, kjer je Anton obiskoval klasično gimnazijo in leta 1927 maturiral.

*gije, večna napetost, nenehno izžarevanje oblikujoče volje, a vse drugo zastoj, okamenlost, nebivanje smrti»* (Ocvirk, 1967, 27). Tudi Boris Pahor zaznava pri Kosovelu prav to preobrazbo, še določneje, prelom, s katerim je pesnik »odločno in revolucionarno spremenil smer« in vzporedno s tem uveljavil »*ново дру́бенополи́тично визи́ю*« (Pahor, 2008, 37). Treba pa je poudariti, da tega preloma ni mogoče misliti zunaj Kosovelove notranje preobrazbe in da niti ni v konfliktu z novejšimi dognanji, po katerih naj bi Kosovel v svoje pesmi vse do konca vpletal tudi »tradicionalno« izpovedne in lirčne prvine, ki so bile tuje udarniško priostrenim ritmom avantgardističnih postopkov (gl. opombe v Gspan, 1977; Vrečko et al., 2005; Dolgan, 2009).

V pismu Fanici Obid, mladi pesnici s psevdonimom Mirjam, je Kosovel 12. 7. 1925 zapisal:

*»V meni se vrši velik prevrat. Ali v korist ali v škodo, ne vem. Vem pa, da je v mojem razvoju nujen [...] Človek mora preko mostu nihilizma na pozitivno stran. [...] Dva fakta sta v življenju: življenje in smrt. Več jih ni. Kaj pravim: piše se o tem težko. Jaz čutim v sebi veliko silo, ravno vsled tega, ker mi smrt ne more ničesar vzeti. ABSOLUTNO NIČESAR. [...]. Vem, da čutite, da sem malo nervozen. Nič ne dé. Danes je stoletje nervoznih. Kako ne bi bil nervozen? [...] Zdaj iščem novih poti. Novih, novih, novih. Ta nemir, ki je v meni, to nervoznost, to hočem izraziti. In to hočem povedati, da sem tako miren, kadar mislim na Vas, tako miren kakor gorsko jezero. Da sem onkraj smrti«* (Kosovel, cit. v Ocvirk, 1967, 62–63).

Kosovel je hotel prepričati samega sebe, da je »miren kakor gorsko jezero,« kakor da bi bil »onkraj smrti«, v resnici pa je bil poln predsmrtnih slutenj in psihomotoričnega nemira (Ocvirk, 1967, 61). To pa velja tudi za številne njegove sodobnike, zlasti tiste, ki so neposredno ali kot očividci doživeli grozote prve svetovne vojne. Nesporno je, da spada Kosovel mednje, kot tudi, da šteje med najznačilnejše predstavnike generacije, ki je nastopila v slovenski literaturi tik po prvi svetovni vojni.

Nekaj analognega pa je mogoče reči tudi o Klementu Jugu, slovenskem filozofu, alpinistu in utemeljitelju samohodnega plezalstva, ki se je leta 1898 rodil v Solkanu blizu Gorice. Že maja 1915 je postal, prav tako kot Srečko Kosovel leto kasneje, nezaželeni prišlek na realki v Ljubljani, se pravi »človek brez pravic«. <sup>7</sup> Na počitnice

<sup>7</sup> Stano Kosovel (Kosovel, 2008, 99), brat Srečka Kosovela, pravi o usodi beguncev iz okolice soške fronte: »Ljubljana je takšne 'begunce' nerada sprejemala in jim kazala vse prej kot prijazen obraz. 'Begunec' je postal nekakšna psovka za človeka brez strehe in kruha, ki so ga tudi v Ljubljani skopo odmerjali prebivalstvu. Tudi Srečko je z nastanitvijo v Ljubljani postal 'begunec', se pravi človek brez pravic.« Iz dnevnika Klementa Juga, ki ga je spisal kot študent prvega letnika filozofske fakultete v Ljubljani – glej odlomke v Marušič (Marušič, 1978, 228–235) – izvemo: »Tisti dan mi je rekel profesor grščine M. [na realki v Ljubljani], da so Goričani samo za škodo. Mar bi doma ostali, ne da so se z bali granat in prišli Ljubljančanom kruh odjedat. [...] Gospodinja me je enako grajala češ, da premalo molim. Zvedel sem tudi, da je zadela Goriško le kazen za grde grehe.«

se je vračal domov sestradan in skozi vrsto straž in vojaških oddelkov, med granate in šrapnele, ki so razdevali rojstno vas; avgusta 1916, ko so italijanske čete zavzele Sabotin nad Solkanom, se je morala tudi njegova družina odseliti, konec vojne je pričakala na Bledu (Jelinčič, 1926, 14). Februarja 1917 je Klement Jug postal vojak na Južnem Tirolskem. Ko se je leta 1924 v še danes nepojasnjenih okoliščinah ponesrečil ob strebru Severne triglavske stene, je postal – podobno kot Kosovel, ki je prav tako rano, prerano umrl – v hipu mit, ikona, »vzornik in kažipot« (Budal, 1926, 630; Dijaško društvo »Adrija« v Gorici, 1926; Marušič, 1999) mlade, zlasti doraščajoče generacije primorskih Slovencev.

Nesporno je vojna tudi Klementu Jugu povsem spremenila življenje in ga preobrazila. To sprva sovraži in jo naposled odobrava zaradi trpljenja, ki ga je še pred maturo skovalo v moža z navidezno jeklenim značajem: *»Pravijo, da gimnazija človeka izobrazí. Jaz sem se pa prepričal, da ga usoda s svojim bičem laže izobrazí kot šola. Tu se poučuje sama teorija; v šoli usode pa so čista dejstva, ki ostanejo neizbrisno v spominu«* (Jug, cit. v Jelinčič, 1926, 19). V tej šoli se mu je vsililo spoznanje, da je treba premagati človeško negotovost, malodušnost, nemir in strah pred smrtjo in uveljaviti glavna filozofska postulata, ki sta močna volja in etika. Z njima se je lotil alpinizma in v slabih treh letih opravil v slovenskih stenah do tedaj nepredstavljive vzpone. Z opisi svojih podvigov v Planinskem vestniku je skušal navdušiti mlade, da bi mu pri tem sledili in postali odpornejši ob zgodovinskih pretresih. Vendar so njegovi neustavljivi gorniški strasti lahko takrat sledili le redki – večino vzponov je opravil kot samohodec. Lahko bi rekli, da je v skalnatih stenah pripeljal na sceno zasvojenost z dolgotrajnimi vojnimi izkušnjami: z uživanjem (*»dihanjem«*) ekstremnih atmosfer, kljubovanjem lastnim šibkostim, premaganjem skrajnih težkoč in nevarnosti, ter olajšanjem, ko vse mine. S ponavljanjem mejnih doživetij je iskal vedno bolj učinkovite obrambe. Tega se zgovorno spominja Vladimir Bartol, ko v dvogovoru s prijateljem in osebnim zgledom Klementom Jugom, pravi:

*»In s takimi črnimi mislimi si upaš v gore? S takimi razmotrivanji v duši počenjaš svoje vratolomne plezarije? Po vsem, kar vem iz psihologije, bi se moral zgoditi pravi čudež, če se vrneš živ in zdrav s planin. Temu se pravi naravnost izzivanje smrti. [...] Zame je to isto, ali vsaj skoraj isto, kakor samomor.« Klement Jug odgovori: 'Motiš se. Nisem prišel v gore, da bi iskal smrti. Nasprotno! Prišel sem zato, da pozabim v skrajnem duševnem in telesnem naporu, ki mi ju nudi smrtna nevarnost, na svoje žalostne izkušnje. [...] In če bom imel enkrat vse stene in vse vrhove za seboj, najdem nemara celo izhod iz sedanje duševne krize [...] Včasih je seveda nevarno plezati z obupom v srcu,' je dejal bolj potihoma« (Bartol, 1930–1931, 90).*

Notranje predružačenje, ki ga zaznavamo pri Srečku Kosovelu in Klementu Jugu, se ujema z nevroznanstvenimi spoznanji o čustvih in »čutečih možganih« (Damasio,

2008). Pri vseh čustvih, še zlasti travmatičnih, se zgodi to, da več salv živčnih in kemičnih odzivov za določen čas in na poseben način povzroča fiziološke spremembe, vključno s spremembo samega živčnega sistema. Izrazi na obrazu, ki lahko vključujejo znake splošne vznemirjenosti, občutki napetosti ali čuječnosti/opreznosti in posebni vzorci vedenja (beg, otrplost, aktivizem) niso nič drugega kot uprizoritve teh odzivov. Dajejo vedeti, da je na delu zlasti amigdala, ki reagira zlasti na strah.

Rajko Petek pravi, da je strah eden izmed najpomembnejših občutkov v alpinizmu. »Kajti, če te ni strah, nimaš nobenega mehanizma, ki te opozarja in nadzoruje v ekstremnih situacijah. Ne gre za paničen strah ampak za tiste vrste strah, ki ti daje vedeti kakšna je stopnja tveganja in kaj se s teboj dogaja« (Petek, 2004, 28). Tovrstno težnjo po vedenju implicira tudi naslov Jugove disertacije *O nagonskih doživljajih, I. del. O vzročnosti duševnosti*, s katero je leta 1923 promoviral in postal asistent Franceta Vebera na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. A tudi dejstvo, da se je hotel na lastno pobudo za leto dni izpopolnjevati v smeri eksperimentalne psihologije. Veber je pobudo, pa čeprav ne brez zadržkov, podprl in mu svetoval, da »naj gre pač v naučno informativne svrhe« študirat k njegovemu nekdanjemu učitelju Vittoriju Benussiju v Padovo, kar je še isto leto storil (Veber, 1926, 64, 76–77). Pomenljivo je, da je bil Benussi Tržačan in eden najprodornejših predstavnikov eksperimentalne psihologije tedanjega časa; razvila se je iz gestalt teorije graške šole, ki ji je vrsto let sam pripadal.<sup>8</sup>

Plezanje je Klementu Jugu s svojimi nevarnostmi, še posebej ekstremnimi, nudilo vse prilike za tovrstno percepcijsko dejavnost. V spisu *Na Jalovec*, ki je izšel v prvi številki Planinskega vestnika leta 1923, je Klement Jug, nanašajoč se na hudi, onezaveščujoči padec julija 1922 v razpoko med lednikom in skalovjem, z zadoščenjem ugotovil, da ga niti ta izkušnja ni spravila toliko iz ravnovesja, da »bi pozabil izrabiti ugodno priložnost za opazovanja zanimivih psiholoških procesov«: »Ko sem prišel k zavesti, ni bila moja prva skrb, kako se rešim iz pasti, marveč ta, da doženem, kako so se v meni razvijali doživljaji. In ker se mi je posrečilo najti pri tem rešitev nekega dušeslovnega problema, me je to tako razveselilo, da sem na mah pozabil, kje sem, in sem skušal zavriskati« (Jug, 1923, 22). Lahko bi rekli, da je ostal Jug ujet v zaželjeno imaginarno podobo, videz sam pa je »spregledal« (ni opazil). Precenjeval je moč volje, s katero bodo premagane vse tegobe in vse stene. Izgubil je dimenzijo realnosti in napadel ga je občutek vsemogočnosti (Jelinčič, 1999, 21). Vélike, zaželjene zmage vendar ni dosegel. Jugova smrt v triglavski severni steni, ki ga je poprej že dvakrat

<sup>8</sup> V Avstriji v Gradcu se z gestalt teorijo niso ukvarjali le teoretsko, ampak jo poučevali tudi eksperimentalno. To pomeni, da graški 'gestaltizem' ni zavračal eksperimentalnega pristopa. Nasprotno, sprejel ga je kot svojo glavno metodo. K temu je odločilno prispeval prav Vittorio Benussi (1878–1927), ki je živel v Gradcu dobrih 20 let. Novembra 1918 je moral Benussi Avstrijo zapustiti. Od leta 1920 dalje je poučeval na univerzi v Padovi. V svoje delo je začel vključevati psihoanalitska spoznanja in gojiti tesne vezi s svojim tržaškim rojakom Edoardom Weissom, utemeljiteljem italijanske psihoanalize (gl. Antonelli, 1994; Accerboni, 1998).

odbila, je spravila na površje meje zmogljivosti njegovega telesa ter nezmožnost, da bi se le-to sestavilo v celoti.

Čeprav vzrok Jugove smrti vse do danes ni pojasnjen – nekateri menijo, da ni šlo za nesrečo, temveč za samomor zaradi neizpolnjene ljubezni – je tako kot za Srečka Kosovela mogoče reči tudi zanj, da nikoli ni hotel biti glasnik smrti, temveč glasnik življenja, »rešitelj, ki oznanja prerojenje« (Ocvirk, 1967, 61). Vladimir Bartol (cit. v Dolenc, 1999, 86) navaja, da je Jug tudi dosledno zatrjeval, da ni ničejanec in da ni prebral niti ene od Nietzschejevih knjig. Po njegovem mnenju je bilo to, kar je Jug trdil, »po vsej priliki res«, in dodaja, da je bil Nietzschejev duh tista leta tako rekoč v zraku. Kosovel Nietzscheja denimo večkrat omenja, včasih nemara z njim koketira in celo neprikrito izreče: »*Kadar mi je najgorenkejši pri srcu, berem Nietzscheja*« (Kosovel, cit. v Kos, 2005, 83). Vendar Kosovel Nietzscheja razume povsem po svoje in je daleč od izjav in izpeljav njegovih misli. Kosovel podobno kot Klement Jug tako voljo kot moč *humanizira* in zagovarja poudarjeno etično-moralno držo, ki jo razume kot sredstvo človeške (individualne in kolektivne) emancipacije (Kos, 2005, 83; gl. tudi Škamperle, 1999, 70–71). Zato je angažma na tej ravni jasen. Literatura in alpinizem naj bi v ljudeh, zaznamovanih s časom prve svetovne vojne in vpetih v čas povojnega fašizma, stopnjevala življenjsko silo, in sicer v pomenu konstruktivne volje do moči ter tudi izzivalnega opogumljanja k neomahljivosti človeka–naroda–akcije. O slovenskem narodu je Kosovel v konstruktivistični pesmi *Ej, hej* zapisal: »*O, ti ovčji beli narod! Ali spoznaš zdaj, kaj si?*«

Z vojno in po njej se je umetniški izraz v vseh mejah umetnosti dokončno razšel z modernizmom 19. stoletja in še določneje s »fin de sieclom« na prelomu stoletja. Pojavijo se nove umetniške smeri, ki se bistveno razlikujejo od predhodnih (simbolizma, dekadence in impresionizma). Novi modernizem, ki vsebuje umetnostne smeri, kot so ekspresionizem, futurizem, konstruktivizem, nadrealizem, socialni realizem, postavlja v ospredje neposredno človekovo doživljanje, čim bolj natančno hoče oblikovati človekovo duševnost oziroma psihično vsebino posameznikove zavesti, njegove zaznave, predstave, občutja, misli in doživljanja, kot se mu neposredno kažejo, brez olepšavanja in prikrivanja. Najbolj udarne smeri so avantgardistične, ki rušijo, kar je že utečenega, postavljenega, tradicionalnega, kar v našem primeru velja tudi za alpinizem Klementa Juga, ki je postal prvi slovenski plezalec prvenstvenih smeri, začetnik tistega gibanja, ki je klasični alpinizem kugyjevsko-tumovskega tipa preraslo, se razvijalo s Skalaši in prešlo na nove rodove vrhunskih alpinistov. Hkrati pa je Jug v svojem kratkem življenju dosegel zavidljivo raven znanstvenega razvoja, saj je kot mlad doktor filozofije veliko (največ iz prve generacije Vebrovih učencev) obetal, še posebej na področju eksperimentalne in empirične psihologije. Nemajhno vlogo je igrala pri tem obsodba absurdnega trpljenja človeških individualnih in kolektivnih eksistenc. Zato ne preseneča, da takoj po vojni nihče ni mogel verjeti, da so Filippo Tommaso Marinetti in drugi futuristi pisali, da je vojna ritual očiščenja na-

roda in da sta ob oblastni estetiki kot nadomestilu za etično držo večja mornarica in močnejša vojska vse, kar njihova država in narod potrebuje. Težko si je predstavljati, da so si želeli predvsem srborito ljudstvo, »cinično, predrzno in agresivno zunanjo politiko, kolonialni ekspanzionizem [ter gojili] kult napredka in hitrosti [...], fizične moči, poguma, heroizma in nevarnosti« (Alatri, 1980, 329; gl. tudi Troha, 1993). Da pa se je svet dejansko bliskovito in temeljito spreminjal, izpričuje sodelovanje fašizma in futurizma, ki je bilo najintenzivnejše prav v letu 1919.<sup>9</sup>

Slovensko avantgardo, znotraj katere izstopajo ob Antonu Podbevšku, ki slovi kot začetnik slovenskega avantgardističnega pesnjenja, zlasti primorski slovenski umetniki in literati, je bolj kot futurizem pritegnil konstruktivizem, o katerem je Kosovel dejal, da je to edino avantgardistično gibanje, ki ni le slog, ampak tudi način življenja (Krečič, 1989). V nasprotju z Italijani in Rusi, ki so znotraj futurizma razvili več smeri, Slovenci niso imeli sistematičnega futurističnega gibanja. S svojo konstrukcijsko poezijo je bil futurizmu še najbližje Kosovel. Vendar to velja le za formalno, navidezno raven, ne pa tudi za poetološko in ideološko, ki sta bili zanj nesprejemljivi, saj je kot pesnik izhajal iz »nacionalnoideološke prisile, usklajene z njegovim posebnim odnosom do materinega jezika,<sup>10</sup> ki ga je na Primorskem še posebej sistematično zatiral italijanski fašizem« (Vrečko, 2008, 2).

Prav fašizem pa je porodil aktivizem in ilegalni upor mladih, ki so bili med prvo svetovno vojno in v letih tik pred njo še otroci. Izšli so iz študentskih krogov in razpuščenih mladinskih društev, opredeljevalo pa jih je nezaupanje do »starih«, ki so bili previdni do fašističnih oblasti in »z miselnostjo v preteklosti« (Žerjal, 1990, 37). Ali, kakor pravi Vekoslav Španger: »Mladinska samozavest je nastala v najtežji dobi, ko so fašisti s svojimi podvigi hoteli zastrašiti vse, kar jim ni hotelo slediti. Samozavest mladine je zorela tudi iz odpora do mlačnosti starejših voditeljev, ki so odložili svoje zarjavelo orožje in se potegovali, da bi tudi drugi storili tako« (Španger, 1986, 53). »Čez dan so tisti, ki so bili bolj navdušeni in so se sprostili môre, ki jih je prvotno tlačila, govorili drug drugemu: 'Začelo se je, dovolj je bilo trpljenja, dovolj hlapčevanja'« (Španger, 1986, 73).<sup>11</sup> Dejansko pred sabo niso videli drugega kot »zapor ali svinec v hrbet.« K temu so nedvomno prispevali raznarodovalni ukrepi (prepoved uporabe slovenščine v javnosti, ukinitvev društev, prepoved mladinskih

9 Italijanski futuristi so leta 1919 denimo sodelovali pri D'Annunzijevi okupaciji Reke, Marinetti, Mussolinijev prijatelj, je bil na fašističnem kongresu izvoljen v centralni komite. Sodelovanje futuristov s fašisti se je nato ohladilo. Do ponovnega zbliževanja futuristov s fašizmom je prišlo leta 1924, vendar je ostalo njuno sodelovanje vseskozi prej prekarno kot ne.

10 V Kosovelovih konsih se skriva »globoka skrb za jezik in njegovo semantiko« (Vrečko, 2008, 9–10).

11 Drago Žerjal (1903–1991) in Vekoslav Španger (1906–1971) sta bila člana skupine mladih slovenskih tržaških fantov, ki so septembra 1927 postavili temelje tajni organizaciji Borba in se odločili za radikalni boj proti zatiralcem slovenskega in hrvaškega naroda v Julijski krajini. Dva izmed njih, Zvonimir Miloš in Franjo Marušič, sta padla s kasnejšima tovarišema Ferdom Bidovcem in Lojzetom Valenčičem pod fašističnimi streli v Bazovici leta 1930.

organizacij, tiska, zamenjava priimkov v italijansko obliko itd.), grožnje, aretacije, konfinacije, deportacije in izgoni. Narodnostno preganjanje po prihodu fašizma je pospešilo množično izseljevanje. V malo več kot dveh desetletjih je zapustilo Julijsko krajino prek 100.000 Slovencev in Hrvatov. Od teh se jih je 70.000 odselilo v Jugoslavijo, 30.000 v Latinsko Ameriko, od slednjih 20.000 v Argentino, in 5.000 do 10.000 v druge, zlasti evropske države (Kalc, 1996, 28–29).

#### KOROŠKA V (PRED)PLEBISCITNEM ČASU

Italija je vojaško in diplomatsko posegala tudi v reševanje koroškega vprašanja. Ne le, da si je v predelu Kanalske doline in okolice »priborila« več ozemlja, kakor so ji zavezniki obljubili z Londonskim sporazumom, prizadevala si je tudi za izrazito podporo Avstriji v bojih za mejo 1918–1920 (gl. Pleterski et al., 1970; Rumpler, 1981) proti ozemeljskim zahtevam Države SHS, kasneje Kraljevine SHS, ki je označena tudi že z Jugoslavija. Na Koroškem je Narodna vlada v Ljubljani takoj po razglasitvi Države SHS začela ustanavljati narodne straže in slovenske narodne svete kot regionalne in mestne organe oblasti. Prišlo je tudi do sistematičnega organiziranja vojaških enot. Vse upe so narodne oblasti stavile na prostovoljce, povratnike iz bivših avstro-ogrskih polkov, in patriotsko navdušeno mladino, vendar pri tem sprva niso žele večjih uspehov. Vojaki, ki so se vračali s front, so bili po štiriletnem vojskovanju naveličani vojne, ranjeni, bolni in utrujeni. Le težko jih je bilo prepričati, da bi se »javili prostovoljno«.

Franc Resman, politično aktiven Slovenec iz Ledinc in zagovornik Države SHS, je bil zaradi nepripravljenosti udeležbe v »boju za severno mejo«, skupaj z nekaterimi drugimi potencialnimi prostovoljci na javnem zborovanju ozmerjan »za nemčurja« (Resman, 1971, 118). V vojsko je bilo nato vpoklicanih nekaj mlajših letnikov, od katerih so se eni odzvali, drugi pa so pobegnili v Beljak (Resman, 1971, 119). Peter Mohar, ki je v času bojev za mejo služil kot hlapec v nemškonacionalno usmerjeni slovenski družini, se spominja, da je bilo »*le malo takih, ki bi šli v vojake iz samega navdušenja ali želje po žrtvovanju za obrambo domovine*« (Mohar, 1986, 20). Večina vojakov je zato prihajala zlasti iz Slovenije, kasneje iz Srbije. Manj znano je, da je bilo med prostovoljci vsaj 700 do 800 Primorcev (povratnikov iz bivšega 97. avstro-ogrskega pehotnega polka in ubežnikov pred italijanskim preganjanjem). Večina izmed njih je bila razporejena v »tržaškem bataljonu« kot začetku kasnejšega Tržaškega pehotnega polka (okrog 500), ostali pa so sodelovali v raznih drugih enotah (gl. tudi imenski seznam v Gradnik, 1981). Poglavitni motivacija za njihovo udeležbo v bojih za Koroško naj bi bila, kot pravi Saša Vuga, »*razviti patriotizem primorskega človeka*,« ne pa »*zapečkarstvo*«: »*kdor je na primer hotel v zapeček, ta je v zapeček tudi šel; meje praktično še ni bilo*« (Vuga, cit. v Gradnik, 1981, 99).

V predplebiscitnem času in pravzaprav vse do danes je veljalo, da »zapečkarjem« – govori: koroškim Slovencem in Slovencem iz »matice«, ki so jim pravili »kranjski Janezi« (kar je bil sicer vzdevek za 17. avstro-ogrski pešpolk) – primanjkuje tiste odločnosti in trdožive upornosti, ki naj bi bila značilna za Primorce ali denimo za Srbe. Maksim Gaspari, znan zlasti po slikanju le poredko bojevitih in zlasti sočutnih, deloma celo izrazito pacifističnih motivov za slovenske vojne razglednice (Švajncr, 1985, 46–47), je bil eden prvih slovenskih političnih propagandistov, ki je v času prehoda izpod dvojne monarhije v državo jugoslovanskih narodov in še posebej v času »boja za severno mejo« na svoje razglednice, ki so jim velikokrat dopisani verzi Simona Gregorčiča, »vtihotapil« narodnozavedno usmerjenost. Ta motivika, ki je v času deklaracijskega gibanja obljubljala konec vojne, mir, vrnitev dragih, konec revizicij in je bila še polna mrtvih, ranjenih, umirajočih ter žalosti in bolečine (Švajncr, 1985, 46), v letih 1919 in 1920, ko se Gaspari kot ilustrator preseli na ženin dom v Ziljsko dolino, izgine, na njeno mesto pa stopi nacionalizem, ki je potencialnim slovenskim vojakom, ki se niso navduševali za ponovni vstop v vojsko, odvzel možnost, da bi učinkovali kot borci za narod oziroma kot »pravi« moški. Od tod predpostavka o Gaspariju »prej« in Gaspariju »kasneje« (Švajncr, 1985, 48), ki jo je prvi izrazil Oton Župančič in velja tudi za slovenskega slikarja, ilustratorja, grafika in karikaturista Hinka Smrekarja.

V reprezentacijo kasnejšega Gasparija sodi denimo njegova karikatura, ki jo je 30. januarja 1919 priobčil v humorističnem listu *Kurent*. Deklica Slovenija, odeta v narodno nošo, obtožujoče uperja svoj prst proti Nemcu/Avstrijcu, ki leži v zibelki. Možakar je velikanski, vendar je star, obnemogel; sam od sebe se ne bi uspel skobacati iz ležišča, v katerem se je znašel. Predstavlja neko neprijetnost, a v resnici ne pomeni ničesar, saj pomenska os seka upodobitev nekje povsem drugje, na mestu vprašanja/opravičevanja legitimnosti vojaškega posega. Na sliki vidimo zatorej še postavnega srbskega vojaka s puško v roki, ki ga deklica smiselno ogovarja: »*Spodite ga končno ven iz zibelke slovenstva [= Koroške],*« kar pa spet implicira očitek »kranjskemu Janezu«, da tega ni zmogel. V taisti številki *Kurenta* je objavljena še karikatura Hinka Smrekarja, ki brez prikrivanja izkazuje svoje zaničevanje slovenskemu moškemu, ki noče v boj za Koroško in se žrtvovati za narod. Oblečen je v krilo do tal, z rožnim vencem v roki sedi na zapečku in pestuje dojenčka. Na sliki vidimo njegovo ženo, oblečeno v bojno opravo, z nahrbtnikom in puško vred, ki pogumno koraka bojem nasproti. Proti Janezu spusti mogočen pljunek in mu da vedeti, da je šleva in da v njenih očeh nima nobene avtoritete. Odlomek pesmi k tej karikaturi se glasi: »*Janez se je v vojski utrudil, / saj že vsega sit je bil – / zato se je k peči zgrudil, / da bi malo si počil. / Mica pa je puško vzela, / rekla je: 'To je junak!' / Mislim zdaj bo druga pela, / če ne vzame Nemce vrag!*«<sup>12</sup>

12 Karikaturi in pesem povzemam iz knjige Alenke Puhar *Slovenski avtoportret 1918–1991* (Puhar, 1992, 30–34).

Čeprav je tovrstna propaganda neposredno nagovarjala vsakega posameznega Slovenca, še zlasti koroškega Slovenca, in konstruirala občutenje ogroženosti domovine in doma, ki ju je treba braniti, ni imela zaželenega vpliva. Ker je šlo za obdobje pravkaršnjega konca vojne, ki je izmučila prebivalstvo, so takšne podobe lahko delovale odbijajoče. Nedvomno je k temu prispeval tudi katolicizem krekovske smeri, ki je bil med koroškim slovenskim prebivalstvom močno zasidran. O tem katolicizmu je Slavoj Žižek – nanašajoč se na koroškega slovenskega župnika Jurija Trunka,<sup>13</sup> ki je bil zaradi svojega vodilnega angažmaja v prid kraljevine SHS preganjan, zaprt in predhodno upokojen; l. 1921 se je odločil za politični azil v ZDA (Klemenčič, 1999) – dejal, da »nikoli ne nalaga 'agresivnega' reagiranja, dejavnega boja zoper nasprotnika, marveč že vzrok težav napol 'ponotranji' [...] Pravi odgovor teh slojev torej ni divje upiranje, marveč predvsem njihovo 'notranja' samosprememba« (Žižek, 1987, 30). Treba je seveda poudariti, da slovenska predplebiscitna propaganda nikakor ni zanemarjala krščanskih vrednot, vse prej kot to. Izstopa pa, da se je z njimi prvenstveno naslavljala na slovenske ženske, ki jih je zaznavala »kot spolna in nacionalna bitja s specifičnimi materinsko-nacionalnimi dolžnostmi« (Pušnik, 2006, S65). K tem dolžnostim je prištevala skrb za narodni naraščaj, gojenje ljubezni do »rodne grude«, varovanje pred »tujim«, »brezbožnim«, »nemoralnim«. Ta ideja je vključevala implicitni poziv, da je »naravno« mesto Korošic in Korošcev v kraljevini SHS, ne pa zunaj nje.

Avstrijska/nemška plebiscitna propaganda je v nasprotju s slovensko oziroma jugoslovansko imela to prednost, da je lahko spretno izkoriščala spomine na vojne grozote, ki so bili med prebivalstvom še zelo živi. Podobe vojske so vzpostavljale nacionalne razlike med Jugoslovani/Slovenci in Avstrijci/Nemci, kar je konotirala tudi raba imena žovnir/žolnir (starinski slovenski izraz za vojaka, ki je v dialektalni obliki v rabi do danes), ki je v tistem času preplavilo koroško govorico: »V SHS morate k žovnirjom. Novo trpljenje? Novo krvolitje?« (Pušnik, 2006, S69; gl. tudi faksimile letaka v Sienčnik, 1987, 386). Letak z zastrašujočo podobo lobanje, ki jo pokriva vojaška čepica, v ozadju pa prekržana puška in okrvavljena sablja, simbolizira smrt in prelito kri na bojišču. Lobanja na letaku, ki je bil izdan tudi v nemški verziji, osupljivo spominja na Cankarjevega *Gospoda stotnika*, ki izbira najlepše in najboljše fante za bojišče: »Prišel je do kraja, poslednjikrat je vzdignil palico, nato se je okrenil. Takrat sem videl njegov obraz in srce mi je utihnilo. Ta obraz je bil brez kože in mesa, namesto oči je bilo izkopanih v lobanjo dvoje globokih jam, dolgi, ostri zobje so se režali nad golo, silno čeljustjo. Gospodu stotniku je bilo ime Smrt« (Cankar, 1975, 20). Črtico *Gospod stotnik* je Cankar napisal leta 1917.

Pogosti so bili v avstrijski predplebiscitni propagandi tudi letaki, ki so ogovarjali ženske, žene in matere: »Mama požinite [pomislite], v Jugoslaviji mora vaš sin k

13 Jurij Trunk je bil občinski načelnik Narodnega sveta za Rož, svetovalec jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci in član plebiscitne komisije v Celovcu.

žovnjirjom!« »Mama, ne štimajte [volite] za Jugoslavijo, kar moram ajnrukat [v vojsko] za kralja Petra!« (Pušnik, 2006, S69). Maruša Pušnik prihaja na podlagi te propagande do sklepa, da sta vojaštvo in krvoločnost postala označevalca jugoslovanstva/slovenstva, medtem ko je bilo avstrijstvo/nemštvo prikazano kot miroljubno (Pušnik, 2006, S69).

Upravičeno lahko domnevamo, da je imela avstrijska propaganda na koroško prebivalstvo velik psihološki vpliv, ki ga Jugoslavija zaradi dejstva splošne vojaške obveznosti ni mogla imeti. Marsikatera družina je imela za sabo izkušnjo, da ji je vojna vzela očeta, moža, sina ali tudi druge družinske člane. Prav tako so se mnogi strinjali s predpostavko, da tisti, ki bi vojno lahko končali, le-to namenoma začenjajo ali podaljšujejo. Neizpodbitno pa je tudi, da so mnogi veterani videli in prenašali trpljenje in da niso več hoteli biti del vojaškega ali nacionalnega ustroja, ki podaljšuje trpljenje. Poleg tega jim je bil »patriotizem« za vsako ceno bolj ali manj tuj. Ugotovitve podkrepljuje podatek, da je v bojih za mejo dejavno sodeloval razmeroma majhen delež koroških Slovencev, pa tudi na avstrijski strani je večina vojakov prihajala iz krajev zunaj plebiscitnega ozemlja (Stergar, 1991, 296). Dejstvo je, da tudi Narodna vlada v Ljubljani ni zmogla zbrati dovolj močne vojske. Izkazala se je za prešibko v primerjavi z dobro organiziranimi in opremljenimi nemškimi jedri prejšnjih avstroogrskih polkov (Švajncer, 1992, 142–143). Pomoč srbske vojske, ki so jo že v času prve svetovne vojne avstro-ogrski časopisi slikali kot »krute«, »krvoločne« in »podivjane«, v plebiscitnem času pa tem bolj (gl. Sienčnik, 1987, 387), je prišla prepozno, šele maja 1919. Takrat so se velesile na mirovni konferenci v Parizu že odločile, da rešijo pripadnost Koroške po najbolj demokratični poti, s plebiscitom. Oktobra 1920 je več kot polovica (59%) tam živečega prebivalstva glasovala za Avstrijo. Koroški slovenski učitelj, ki je v občini blizu Pliberka agitiral za Jugoslavijo, je rezultat plebiscita na podlagi izjav ljudi, ki jih je ogovarjal, takole komentiral: »glasovali so pravzaprav proti vojni [...], za mir« (cit. v Pleterski, 1970, 243).

#### APOKALIPTIČNI IMAGINARIJ: ELLER, MEŠKO, VORANC, GASPARI

Po plebiscitu se je preganjanje koroških Slovencev, ki se je nakazovalo že med prvo svetovno vojno (Inzko, 1985, 40; Pleterski, 1980; 1982), kljub nasprotnim napovedim močno stopnjevalo. Zmagoviti nemški nacionalizem je – ob zmagovitem italijanskem – začel divjati z vso silo. Starejši ljudje, v kolikor še živijo, vedo pripovedovati o oboroženih »prügelbandah« (nem. *Prügel*, »palica«; »batine«, »udarci«; *Bande*, slabš. »tolpa«), ki so že v času bojev za mejo ustrahovale, izvajale akte terorja, pohode po vaseh in silile ljudi k begu (s takšnimi krajevnimi »tolpami« so v času zasedbe južnega dela Koroške razpolagale tudi oblasti kraljevine SHS; Resman, 1971, 135–136; Tropper, 2005, 255). Vsiljuje se domneva, da so imele te »prügelbande« svoj potencirani analogon v fašističnih škvadrah (it. *squadra d'azione fa-*

*scista; squadra*: »skupina«; »moštvo«), ki so vdirale v prostore slovenskih in hrvaških društev, razbijale, grozile, plenile, pretepale in izvajale teror.

Iz novejših raziskav izhaja, da je Koroško zapustilo vsaj 43 slovenskih duhovnikov (Tropper, 2005, 256–257), verjetno pa še več (Grafenauer, 2009a, 145). Velik del slovenske duhovščine je v bojih za Koroško 1918–1920 stal na jugoslovanski strani, proti velikonemškim ambicijam po koaliciji iz nemškega nacionalizma, socialne demokracije in skoraj nemega nemškega katolicizma. Koroške oblasti so odpustile iz službe skorajda vse slovenske učitelje (skupaj vsaj 61), delo pa so izgubili tudi pravniki, zdravniki, železničarji, poštarji in cestarji. Posebej velja omeniti še številne delavce, puškarje, obrtnike in trgovce. Danijel Grafenauer prihaja na podlagi študija različnih virov do sklepa, da je zlasti v letu dni po plebiscitu zapustilo Koroško med 2.000 in 3.000, po nekaterih ocenah celo več tisoč koroških Slovencev; po anšlusu in po izbruhu druge svetovne vojne se je začel nov val prisilnih emigracij (Grafenauer, 2009a; 2009b, 143–152). Tesnobno občutje neusmiljene vklečenosti v prostor in čas, razseljenosti ter odtrganosti od sveta, ki so jih povzročili izkušnje prve svetovne vojne, povojno nasilje, begunstvo in prisilna emigracija, niso le pri primorskih, ampak tudi pri koroških Slovencih predstavljale snov za apokaliptično obarvane tekste.

Te pesnitve – pri Kosovelu na primer *Jezdec v temni noči*, *Tragedija na oceanu*, *Ekstaza smrti* – evocirajo obrojstne strahove: »veliko črno luknjo, ki me/nas bo pogoltnila,« kri, praznino, nič – občutje človeka/kolektiva, ki so se mu podrli vsi upi in se mu lahko zazdi, da nima več (zadosti) moči, da bi lahko živel naprej (več o tem v Jurič Pahor, 2005). Pesnitve so nabite s črno-sivimi toni, imajo polno vrtincev in globlin, izražajo preplah in grozo, zlasti strah pred temino, nočjo, v zaključku pa vztrepetajo »nad prepadom«, ob koncu katerega se pogosto pojavi svetloba, zasije sonce ali (za)svetlika luč. Lahko pa tudi vizija smrti kolektiva, kolektivne izkušnje konca, ki se zdi neizbežna. Te odzive povzročajo možgani, ko zaznajo čustveno ustrezen dražljaj – neki dejanski in/ali iz memorije<sup>14</sup> izzvan dogodek, ki to čustvo sproži.

Sigmund Freud je prav v usodnih letih med prvo svetovno vojno napisal študijo *Zeitgemäβes über Krieg und Tod* (slov. prevod *Aktualna razmišljanja o vojni in smrti*, 1915), v kateri je razvil teorijo, da je vojna vplivala na psiho posameznika predvsem v dveh pogledih, ljudi je navdala z velikim razočaranjem, to je bil čas konca iluzij. Kot drugo pa je Freud poudaril dejstvo, da je vojna – in tu bi lahko dodali nasilna povojna dogajanja, ki so izsilila prisilno emigracijo – spremenila razumevanje smrti (Freud, 1974). Pred tem je bilo v podzavesti posameznika vsajeno prepričanje o lastni nesmrtnosti, vojna je dokončno spremenila pogled na lastno smrt, hkrati pa približala neštete smrti drugih. Precej zgovorne so v tem sklopu besede, ki

14 K razločku med memorijo in spominom glej Kramberger, 2001 in Jurič Pahor, 2007.

kot moto predhodijo doktorski disertaciji Danijela Grafenauerja, katerega predniki izhajajo iz Zile. Izrekel jih je Franc Sušnik na *Prvem zboru emigrantov v Celju*, dne 14. oktobra 1928. Leta 1929 so bile vključene tudi v *Pravila »Kluba koroških Slovencev«* v Celju:

*»Mi smo zgodovinska generacija.*

*Odpirali smo tisočletna vrata pri Pliberku in Področci*

*in so se za nami zopet zaprla.*

*Razsejali smo se po svobodni domovini in smo kakor strahovi med živimi.*

*Kakor luči, zrasle iz Podjune, iz Roža in Ziljske doline [...]*

*kakor luči za stezice, ki so včasih bile.*

*In naše stezice kažejo v skrite vasi pod Peco in Obirjem,*

*v rožne domove ob Dravi in Zilji.*

*Mi smo prvi in poslednji: koroških beguncev ne bo več«* (Sušnik, cit. v Grafenauer, 2009a, 6)

Pomenljivo je, da se je že v času *fin de siècle* med koroškimi Slovenci pojavila vrsta pomembnejših literarnih imen, ki tudi v pred- in poblebiscitnem času niso zbledela. Med njimi so najbolj vidna: Fran Eller,<sup>15</sup> Franc Ksaver Meško<sup>16</sup> in Prežihov Voranc.<sup>17</sup> Čeprav se njihova dela med seboj zelo razlikujejo, imajo neko skupno lastnost: niso več omejena na potrebe domačijske književnosti, temveč se svobodno gibljejo v razponu razvite, hkrati pa osebno razumljene književnosti (Paternu, 1970, 225). Druži jih tudi to, da njihovo publikacijsko središče ni več na Koroškem, temveč zunaj nje (Paternu, 1970, 225), se pravi, zlasti v Ljubljani; »popkovina«, ki jih je vezala na Koroško, je bila po plebiscitu pretrgana, poti nazaj (skorajda) ni več bilo. To pa se nujno odraža tudi v literaturi.

Fran Eller je po emigraciji in v medvojnem času v trpkih, pretežno realističnih, redkokdaj impresionističnih pesmih govoril o germanizirajočem nasilju, ki koroške Slovence duhovno pači in hromi (*Na Karavankah* (1925, 641) – »živ narod moj mrtvaško spanje spava«) ali v »dremavici« zazna lučke, ki iz nočne krajine speljejo na

15 Fran Eller (1873–1956), pravnik, rojen v Mariji na Zilji, je bil v študentskih letih skupaj z Ivanom Cankarjem, Franom Govekarjem, Otom Župančičem, Franom Vidicem idr. član literarnega Kluba na Dunaju, ki se je imenoval Slovenska moderna, od leta 1920 do 1935 je bil profesor finančnega prava na univerzi v Ljubljani, kjer je živel do svoje smrti.

16 Franc Ksaver Meško (1874–1964), slovenski duhovnik in pisatelj po rodu iz vzhodne Štajerske je župnikoval v različnih krajih na Koroškem, v letih 1906 do 1919 v Mariji na Zilji. Pozimi 1916 so ga obtožili veleizdaje in zaprli, leta 1919 je zbežal preko Karavank in se leta 1921 ustalil v Selah pri Slovenjem Gradcu, kjer je tudi umrl.

17 Prežihov Voranc, pravo ime Lovro Kuhar (1893–1950), je bil pisatelj in politik. Vojaščino je služil na soški fronti pri Doberdobi, nato na južnotirolski fronti, odkoder je pobegnil v Italijo in bil tam zaprt do konca vojne. Že leta 1919 je postal član komunistične stranke. Literarno velja za predstavnika socialnega realizma.

svetlo (Zadravec, 1973, 176). »Strahovi pred izumrtjem« (Jurič Pahor, 2000, 278–283) se pri Ellerju – pa tudi pri drugih literatih, v katerih besedilih so zaznavni apokaliptični toni – pojavljajo vzporedno z voljo do moči, torej s silo, pa čeprav plaho, ki naj bi krepila življenjsko moč in branila pred smrtjo. V IV. ciklu pesmi *Josipu Lendovšku* (1864–1895), ki jo je Eller posvetil svojemu prezgodaj umrlemu profesorju, narodnemu učitelju in zgledu na gimnaziji v Beljaku, beremo: »*Boj naš dokljubovan, križ je prestan [...] / v raj vrata so temna se nam odprla; / zapel bi slavo, glas ne gre iz grla: / od zibke že mu stok, le stok je znan*« (Eller, 1995, 78).

Pomenljivo je, da je IV. cikel pesmi Josipu Lendovšku nastal leta 1945, po zmagi nad skrajno travmatično izkušnjo, ki jo je prizadejala nacistično Nemčija. Ta zmaga je v Ellerju za kratek čas oživila predplebiscitno upanje, da bo Koroška postala del »matice« (»*v raj vrata so temna se nam odprla*«; gl. Bernik v Eller, 1995, 338, op. 78). Hkrati pa je oživila tudi rojstno bolečino (»*zapel bi slavo, glas ne gre iz grla*«), ki se izteče v en sam, nenehen stok. V trpljenje, ki ga je mogoče asociirati z ječo duše: to ni nepremična ječa, temveč ječa, ki nas nosi, odnaša, da bi preko nje dosegli prostost, pa čeprav z občutjem brezupa, ker vedno okrog sebe zaslišimo isto zvočnost, ki ni odmev zunanosti, temveč odzvanjanje notranje vibracije. Torej stalnica psihe, ki se je izmaknila svoji ječi, da bi dosegla govor – včasih nedejaven, včasih jecljajoč, toda vedno govor za drugega. Gre torej za premik, ki osvobaja (»*zapel bi slavo*«), evocira pa tudi občutke jeze in sovraštva, ki so bili prvotno usmerjeni proti oblasti in naposled zatrti. Ta občutja stopicajo zdaj v zavest, se prebujajo iz mrtvila in osvobajajo; učinkujejo kot odrešitev, ki je vse bolj obdana s svetlobo, ki sili v življenje, rast:

»O čuj: sovražni bes beži razplan [na vse strani]!  
Kjer srca vek na vek so v sponah mrla,  
prostost peruti v živo razprostrla,  
mrakove tisočletne lomi dan.

Pod sonce koprni za klico klica,  
vsa setev Tvoja v nedru zimnih leh  
budi se, ob cvetici bo cvetica« (Eller, 1995, 78).

Anton Podbevšek, ki je močno vplival na drugo slovensko avantgardno generacijo, zlasti na Srečka Kosovela in slovenske konstruktiviste (ti so se kasneje zavestno oddaljili od njega), je ob 100-letnici rojstva Frana Ellerja v pronicljivi »biografski skici«, pravzaprav študiji,<sup>18</sup> zapisal, da pesnik odpor proti temu, da se s smrti-

18 V tej študiji označuje Podbevšek Frana Ellerja za »največjega pesnika slovenske Koroške«. Iz nje nadalje izhaja, da Podbevšek ni bil le Ellerjev literarni 'mentor' (od leta 1935 dalje), temveč tudi njegov edini prijatelj, ki je Ellerju stal ob strani vse do njegove smrti.

jo vse konča, pokaže v *Zadnjem krogu*: »Ko zadnji krog iskat mi duša roma, / krog večni Tvoj, napet brez mej do doma, / naj mimo zvezd nad meteži vesolja / zapleše, kres bo naj, ki sam se neti« (Podbevšek, 1973, 35). Motiv asociira na ptiča feniksa, ki se sam sežge in prerodi in ki kasneje simbolizira vstalega Kristusa.

Apokaliptično obarvane literarne tekste, ki implicirajo perinatalne strahove, je mogoče najti tudi pri Francu Ksaverju Mešku ter pri Prežihovem Vorancu. Meško je že leta 1903 dokončal dramo *Na smrt obsojeni*? Po travmatičnih izkušnjah v času prve svetovne vojne in v predplebiscitnem času, ki so ga leta 1919 prisile v beg, se mu je porajala misel, da na Koroško in vso Slovenijo lega »tuj jezik in njegova pravica in moč,« kot lega pokrov na rakev (oziroma na krsto; povezava med bese-dama krst in krsta ni naključna) (Zadravec, 1973, 172). Narodnost je Meško pou-darjal tudi v spisih za Mladino, denimo tako, da med njegovo psalmodiranje odmeva pesem otrok, ali pa podobo Koroške asociira z materjo, ki je več ni: »kakor osi-rotelemu in zapuščenemu otroku po materi se mi često toži po Koroški« (Zadravec, 1973, 172).

Politično in pisateljsko delo Prežihovega Voranca je najtesneje povezano z bojem za Koroško ob plebiscitu leta 1920. Zgodnjo prozo je objavljal že pred prvo svetovno vojno, po večji osebni krizi po prvi svetovni vojni je leta 1924 spet začel literarno ustvarjati, vendar je bila njegova socialnokritična realistična proza v obdobju avant-gardističnih, modernističnih literarnih smeri še nevznemirljiva; veljavo je pridobila šele v tridesetih letih. V letu 1934 je nastala novela *Boj na požiralniku*. Že kar na začetku novele beremo:

»Pri Dihurjevih že spet zemlja gori! / Dihurjev svet je ležal na zgneteni grudi ogromnega plazu, ki se je v starih časih udril visoko na gori in do gole skale vse poplaknil v dolino. Zaradi tega se je pri hiši pravzaprav rekalo pri Plazovniku, vendar je vsa soseska že od nekdaj uporabljala ime Dihur« (Kuhar - Prežihov Voranc, 1965, 7).

Svet, ki so ga Dihurji obdelovali, je bil mokrotan, ilovnat. Povsod je silila iz njega »sluzasta mokrota«. »Svojevrstna pošast« so bile mlakuže, kjer je mokrota posebno udarjala na dan in so jih Dihurji imenovali »požiralniki«, ker so »požirali, uničevali rast« (Kuhar - Prežihov Voranc, 1965, 7). Prežih na več mestih poudarja njihove nenasitne »čeljusti«, ki »požrešno stegajo po samem Dihurjevem rodu« (Kuhar - Prežihov Voranc, 1965, 8). To daje misliti na mit o zobati vagini, ki obstaja v mnogih kulturah in po Sigmundu Freudu korenini v moškem strahu pred kastracijo. Iz Prežihove novele izhaja, da se za tem mitom skrivajo tudi in zlasti perinatalni strahovi. Izstopa tudi, da pri Dihurjevih »neprestano teče zibelka« (Kuhar-Prežihov Voranc, 1965, 8). Smrt in rojstvo, uničenje in rast sovpadajo. Prežihov Voranc je pisal svojo kratko pripovedno prozo v letih emigracije in ilegalnega življenja zunaj

domačih krajev. Že v dunajskem zaporu decembra 1936 (Zadravec, 1973, 169) je skorajda dokončal roman *Ogenj* (kasneje *Požganica*). Ko je roman leta 1939 izšel, je ozavestil koroško problematiko od razpada Avstro-ogrske monarhije do plebiscita 1920 kot nobeno slovensko leposlovno delo dotlej. Epiziral je tragični trenutek bojev, »ki so celo spodnjo Koroško zavili v plamen krvavega narodnega spopada« (Prežih, cit. v Zadravec, 1973, 169).

Požiralniško so učinkovale tudi tiste divje zveri na propagandnih razglednicah v predplebiscitnem času bojev za mejo, ki so posebejale Avstrijo oziroma Koroško in so bile izdane na SHS-strani; naslikal jih je Maksim Gaspari (gl. upodobitve na Bastard, 2010). Med njimi izstopa pošast »Lintvern« (nemško: *Lindwurm*), ki je simbol Celovca in je zelo podoben ljubljanskemu zmaju, ki je simbol slovenske prestolnice. Na prvi pogled se zdi, kot da bi ta pošast bruhala ogenj in hotela požreti »koroške nemčurje«, vendar podrobnejši pogled kaj hitro odkrije, da se ljudje, ki so se tedaj označevali za »Nemcem prijazne Slovence« ali za »vindišarje«, na to pošast obračajo kot na vrhovno pogansko bitje, ki jih lahko reši pred poginom, saj se tekst v celoti glasi: »Sveti Lintvern prosi za nas grešnike – koroške Nemčurje!«<sup>19</sup> Ilustrativna je tudi razglednica, na kateri je videti požrešno ptico z veliko golšo, ki se s široko razprtimi krili in dolgimi v gornji del vojvodskega prestola zasajenimi kremplji vzpenja nad gomilo lobanj, ki ležijo na polju pred njo; odsotnost teles sugerira, da jih je s svojim ostro našpičnim kljunom že razmesarila in pojedla. V ozadju je vidnih še več roparskih ptičev, ki letajo nad lobanjami. Podpis pod sliko je zasidral pomen: »Gosposvetsko polje – slovensko Kosovo.« Tudi ta razglednica se navezuje na mit, ki podaja zgodbo o bitki na Kosovem polju, kjer so Turki premagali srbsko vojsko in si podredili srbski narod (v tem mitu so Turki asociirani z nemškimi Avstrijci v vlogi agresorja, koroški Slovenci pa kot zatirano in tlačeno ljudstvo, ki ima boljšo bodočnost v kraljevini SHS). Za tem mitom pa se skriva še nek starejši mit o ptičih – ženskah, ki so se, podobno – móiram, erinijam ali sfingam – zelo pogosto znašle na bojiščih, tam, kjer je veliko mrtvih – zlasti vojakov. Čeprav so jih starejši grški miti radi predstavljali kot roparska, daveča ali krvoločna bitja, ki jih je veljalo radikalno ukrotiti, bi bilo nemogoče zanikati, da so izražale verovanje in upanje v drugo življenje, lahko bi tudi rekli v *inkarnacijo*: ustvarjanje/rojevanje telesa-mesa, iz lat. *caro, carnis*, »meso«. Na nekem nagrobnem spomeniku iz Xantosa v Likiji nosijo ženske v ptičji obliki duše umrlih, ki so majhne kot novorojenčki ali dojenčki, v blaženem spancu od tod (Neumer-Pfau, 1987, 21). Nekaj podobnega velja tudi za zmaje, ki so tesno povezani s simbolizmom kače: so krilate kače. Ko se kača zviže v krog in z žrelom zagradi svoj rep, ustvari s tem čarobni ris, v katerega

19 Simbol zmaja v krščanstvu pomeni zlobno osebo, zaradi povezovanja s hudičem (razširjeno predvsem v Evropi). Poganska razlaga simbolizira zmaja kot zaščitnico ali zaščitnika (pripisujejo ji/mu veličino, svetost, pogum, moč).

smrt nima pristopa. Gre za sporočilo, ki je (nehote) skrito tudi v Gasparijevi karikaturi o »svetem Lintvernu«.

Velja izpostaviti, da se je jugoslovanska plebiscitna propaganda pogosto naslanjala na ljudsko oralno tradicijo in si izposojala elemente iz ljudskih pesmi, pravljič, legend, mitov in običajev, ki so že krožili na Koroškem in jih je nato prepojila z nacionalnimi pomeni (Pušnik, 2006, S63).

#### NAMESTO ZAKLJUČKA

»Osvobajate nas, hkrati pa nas režete na koščke,« je bil stavek, ki si ga je Woodrow Wilson najbolj zapomnil iz enega od dveh srečanj s slovensko delegacijo 5. junija 1919 na pariški mirovni konferenci. Ta konferenca je začrtala nov, povojni zemljevid Evrope in vanjo so bile z velikim upanjem, pa tudi z negotovostjo, uprte predvsem oči majhnih narodov. Na tem srečanju je dr. Janko Brejc, takratni predsednik slovenske Narodne vlade v Ljubljani in odločilna avtoriteta za politiko v zvezi s koroškim vprašanjem, izrekel tudi besede »*Ave Wilson, Sloveni morituri te salutant*« – »Pozdravljen Wilson, umirajoči Slovenci te pozdravljamo« (Nečak, Repe, 2005, 242). Mary Douglas je opozorila na afiniteto med zaznavanjem lastnega in telesa družbe (Douglas, 1981). Človek se nagiba k temu, da projicira lastno telo na družbo, vendar se poslužuje tudi družbenih kategorij, da bi samega sebe bolje razumel. Fantazma »razkosanega telesa« je v tem primeru projicirana na slovenski narod oziroma na njegovo razmejitev v smislu delitve na štiri nove države, ki so jo diktirale zmagovite antantne sile.

Za osvetlitev tega fenomena je zelo ilustrativna karikatura Hinka Smrekarja, ki je januarja 1919 narisal »kranjskega Janeza«, ki leži na tleh, pribit na križ. Trije predstavniki evropskih velesil ga neusmiljeno mrcvarijo in mu režejo ude, njega pa to navidezno ne boli, le da mu pustijo jezik in steklenico slivovke, ki mu je preko cevke speljana v usta (za Hinka Smrekarja gre za prispodobo skrajno nemočne in neodgovorne žrtve, pa čeprav se je sam močno otepal vojaške suknje; gl. upodobitev v Puhar, 1992, 28); slika po drugi strani spominja na amputacijo rok in nog pri polni zavesti. V kontekst razkosanega telesa, poosebljenega v ženski s Kristusovimi potezami, gre prišteti tudi znamenito oljno sliko Toneta Kralja *Rapallo* (1943), ki obsoja razkosanje narodovega telesa, a hkrati fašizma kot prizadejanja smrti in konca vseh civilizacijskih norm. Čeprav je črpal iz predstav krščanske mitologije, je le-to mogoče najti tudi v številnih dionizičnih mitih različnih izvorov, tipov in časov. Tesno so povezane z razkosanjem (*sparagmos*) žrtve in s použitjem surovega mesa (*omophagia*).

V svoji osnovni strukturi ta motiv niti ni mit, temveč ritual, ki ponavlja in priklicuje v spomin dogodke, ki naj bi se zgodili nekoč, na začetku časov, *in illo tempore*: Razkosanje Dioniza (njegova imena variirajo od kulture do kulture) je izraz

večnega obnavljanja, smrti, ponovnega rojstva, kaosa in kozmosa (gl. Kott, 1974). Je preiščeno zgrajeni ustvarjalni akt, ki z retoričnimi in temnimi klicaji govori o kataklizmičnem in strašnem koncu sveta/kolektiva tako, da hkrati evocira prepričanje v neminljivost in življenje. Vizijo reminiscenc, ki zmorejo doživetim grozotam navkljub, v našem primeru vojne in raznarodovalnega nasilja, ohraniti upanje v preživetje.

»HARDLY BORN, YOU BURN IN THE FIRE OF EVENING« (S. KOSOVEL).  
DEVELOPMENTAL TRAITS AND IMPACTS OF MASS TRAUMATISATIONS  
ON LITTORAL AND CARINTHIAN MEMORIAL LITERATURE DURING  
AND AFTER WORLD WAR I

Marija JURIĆ PAHOR

Institute for Ethnic Studies, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: juric.pahor@alice.it

SUMMARY

*During the last decade a number of studies have been done regarding childhood as marked by the traumatic experiences triggered by World War II, including the Shoah. Findings of these studies demonstrate that the traumatising of those children as a result of the war cannot be considered separately from the shock and distress experienced by their parents or immediate predecessors during World War I. In contrast to widespread opinion, it was during this time that the national and ethnic repression of the Slovenes in the Littoral and Carinthia began. Their repression is closely linked to the entry of Italy into the war on the Entente side in May 1915 and to the offensives on the Isonzo Front, which resulted in the massive, forced exodus of the population from the Posočje region into exile and refugee camps – symbols of hunger and death – and sealed the fate of thousands of Slovene soldiers from Carinthia, Carniola, Styria and from the Littoral. The terrors of war, which also found expression in contemporary folk songs and written poetry (»refugees and refugees again, dead, dead, dead, the frenzied dance of death«), were interwoven in Italy with »border fascism« during the 1920's and with the post-plebiscite violence. This violence, saturated with the Great German spirit in Austria, caused the most damage precisely to those settlements populated mainly or in part by Slovenes or Croats. The traumatisations are massively expressed in each individual memory and more specifically in sections of the brain responsible for the perception of certain bodily states, including the perception of a certain way of thinking and perception of thoughts of a certain kind. The author approaches this phenomenon by drawing on findings in the fields of neuroscience, literary theory and psychoanalysis. The topic*

*of mass traumatisations is demonstrated on the basis of autobiographically charged writings and materials. (Attention is focused upon, among others, the likes of Srečko Kosovel and Klement Jug from the Littoral and Fran Eller, Franc Ksaver Meško and Prežihov Voranc from Carinthia) Though the materials vary significantly on the level of manifestation, they are associated by the apocalyptic context containing perinatal fears in several instances. This subtext cannot be missed in the case of Kosovel (»Hardly born, you burn in the fire of evening, all the seas are red, all the seas full of blood, all the lakes and yet no water, no water,« Ecstasy of Death), and is also quite obvious in the case of the writer Prežihov Voranc, where this would least be expected (for instance in the short story Boj na požiralniku (1943) or the novel Požganica, which focuses upon the occurrences in Carinthia after WWI up to the Plebiscite), and finally in pre-plebiscite war postcards and caricatures.*

*Key words: mass traumatisations, World War I, Slovenes in Carinthia, Slovenes in the Littoral, apocalyptic subtext, perinatal fears, literature*

#### VIRI IN LITERATURA

- Bartol, V. (1930–1931):** Zadnji večer. Modra ptica, 2, 3. Ljubljana, 86–92.
- Bastard (2010):** Bastard. Gasparijeve in razglednice drugih ilustratorjev. Plebiscit 1920. [Http://www.bastard-tv.com/jml/images/stories/korPLEBISCIT](http://www.bastard-tv.com/jml/images/stories/korPLEBISCIT) (29. 4. 2010).
- Cankar, I. (1975):** Zbrano delo. 23. knjiga. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Eller, F. (1925):** Na Karavankah, Pesem o Svitnici (pesmi). V: Ljubljanski zvon, 45, 11. Ljubljana, 641–642. V: Digitalna knjižnica Slovenije. [Http://www.dlib.si](http://www.dlib.si) (29. 4. 2009).
- Eller, F. (1995):** Zbrane in neznane poezije. Zbral in uredil in opombe napisal France Bernik. Celovec, Drava.
- Gradnik, V. (1977):** Krvavo posočje. Trst - Koper, Založništvo tržaškega tiska - Založba Lipa.
- Gradnik, V. (1981):** Slovenski prostovoljci v boju za severno mejo 1918–1919. Koper, Založba Lipa.
- Hudl, J., Messner, M., Verdel, H. (ur.) (1989):** Veliko navdušenje. Iz koroških farnih kronik 1918–1920. Celovec, Drava.
- Jug, K. (1923):** Na Jalovec. Planinski vestnik, 23, 1–2. Ljubljana, 14–28.
- Kosovel, S. (1967):** Integrali '26. Ljubljana - Trst, Cankarjeva založba - Založništvo tržaškega tiska.
- Kosovel, S. (2009):** Iz zapuščine. Pesmi, neobjavljene v Zbranem delu. Ljubljana, Založba ZRC.

- Kveder, Z. (1938):** Hanka. Vojni spomini. Izbrano delo 8. Ljubljana, Delniška tiskarna.
- Levstik, V. (1918):** Gadje gnezdo. Ljubljana, Zvezna tiskarna.
- Markočič, J. (1996):** Kliče nas. V.: Prinčič, V.: Pregnani. Prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev. Trst, Založba Devin, 208.
- Matičič, I. (2006):** Na krvavih poljanah – Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka. Ljubljana, Karantanija.
- Mohar, P. (1986):** Med nebom in pekлом. Pričevanje iz plebiscitnega leta. Ljubljana - Celovec, Slovenska matica - Drava - Družba sv. Mohorja.
- Pahor, B. (1956):** Nomadi brez oaze. Afriška kronika. Koper, Primorska založba Lipa.
- Povše, J. (1988):** Oblaki so rudeči. Ljudske in umetne iz prve svetovne vojne. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Prežihov, V. [Kuhar, L.] (1964):** Boj na požiralniku. V: Druškovič, D., Koruza, J. (ur): Zbrano delo 2. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 7–45.
- Prinčič, V. (1996):** Pregnani. Prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev. Trst, Založba Devin.
- Res, A. (2004):** Ob Soči. Pričevanja iz življenja beguncev s soške fronte. Ljubljana, Karantanija.
- Resman, F. (1971):** Rod pod Jeko. Spomini Tratnikovega očeta iz Ledinc. Celovec, Družba sv. Mohorja.
- Sienčnik, L. (1987):** Koroški plebiscit 1920. Maribor, Založba Obzorja.
- Španger, V. (1986):** Bazoviški spomenik. Pričevanje. Trst, Hranilnica in posojilnica na Opčinah.
- Žerjal, D. (1990):** Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama. Trst, ZTT.
- Accerboni, A. M. (1998):** Vittorio Benussi e Edoardo Weiss a confronto sull'inconscio. Rivista di psicoanalisi, 44, 4. Roma, 813–833.
- Alatri, P. (1980):** Zgodovina moderne politične misli. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Antonelli, M. (1994):** Die experimentelle Analyse des Bewußtseins bei Vittorio Benussi. Amsterdam - Atlanta, Rodopi.
- Bianchi, B. (2001):** Psychiatrists, Soldiers, and Officers in Italy During the Great War. V: Micale, M. S., Lerner, P. (eds.): Traumatic Pasts: History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870–1930. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brunner, J. (2004):** Politik der Traumatisierung. Zur Geschichte des verletzbaren Individuums. WestEnd, 1, 1. Frankfurt am Main, 7–24.
- Budal, A. (1926):** Dr. Klement Jug. Izdalo in založilo Dijaško društvo 'Adrija' v Gorici. Natisnila Narodna tiskarna (knjižna ocena). Ljubljanski zvon, 46, 11. Ljubljana, 630.

- Damasio, A. (2008):** Iskanje Spinoze. Veselje, žalost in čuteči možgani. Ljubljana, Krtina.
- Dijaško društvo Adrija v Gorici (1926):** Dr. Klement Jug (1898–1924). Gorica, Narodna tiskarna.
- Dolenc, E. (1999):** Različni pogledi na življenje in smrt Klementa Juga. V: Marušič, B. (ur.): Dr. Klement Jug: 1898–1924. Gradivo pogovora ob stoletnici rojstva (Solkan, 4. 12. 1998). Nova Gorica - Ljubljana, Goriški muzej - Jutro, 75–88.
- Dolgan, M. (2009):** Kosovelova zapuščina in njeno razkrivanje javnosti. V: Kosovel, S.: Iz zapuščine. Pesmi, neobjavljene v Zbranem delu. Ljubljana, Založba ZRC, 235–252.
- Douglas, M. (1981):** Ritual, Tabu und Körpersymbolik. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Figley, C. R. (1995):** Compassion Fatigue: Coping with Secondary Traumatic Stress Disorder in Those Who Treat the Traumatized. New York, Brunner Maze.
- Freud, S. (1966):** Der Dichter und das Phantasieren. V: Gesammelte Werke. Zv. VII. Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 211–223.
- Freud, S. (1974):** Zeitgemäßes über Krieg und Tod. Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
- Gabriel, R. A. (1987):** No more Heroes: Madness & Psychiatry in War. New York, Hill and Wang.
- Gibelli, A. (1991):** L'officina della guerra. La grande guerra e le trasformazioni del mondo mentale. Torino, Bollati Boringhieri.
- Gombač, M. (1996):** Pesnika glasbe Krasa: Pavle Merku – Srečko Kosovel. Koper, Primorske novice.
- Grafenauer, D. (2009a):** Življenje in delo Julija Felaherja in koroški Slovenci. Doktorska disertacija. Maribor, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.
- Grafenauer, D. (2009b):** Zamejski Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji. Predavanje na IX. Vseslovenskem srečanju. Državni zbor Slovenije. V: Istitut za narodnostna vprašanja. [http://www.inv.si/DocDir/Novice/IX\\_Vseslov%20srecanje%20020709.doc](http://www.inv.si/DocDir/Novice/IX_Vseslov%20srecanje%20020709.doc) (16. 1. 2010).
- Gspan, A. (1977):** Opombe. V: Kosovel, S.: Pesmi in konstrukcije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Inzko, V. et al. (1985):** Zgodovina koroških Slovencev: od leta 1918 do danes z upoštevanjem vseslovenske zgodovine. Klagenfurt/Celovec, Družba sv. Mohorja.
- Jelinčič, D. (1999):** Dr. Klement Jug. Legenda strastnega človeka, ki je hlatal po popolnosti. V: Marušič, B. (ur.): Dr. Klement Jug: 1898–1924. Gradivo pogovora ob stoletnici rojstva (Solkan, 4. 12. 1998). Nova Gorica - Ljubljana, Goriški muzej - Jutro, 5–30.

- Jelinčič, Z. (1926):** Dr. Klement Jug (1898–1924). V: Dijaško društvo Adrija v Gorici: Dr. Klement Jug (1898–1924). Gorica, Narodna tiskarna, 7–45.
- Jurić Pahor, M. (2000):** Narod, identiteta, spol. Trst, ZTT EST.
- Jurić Pahor, M. (2005):** Geburtsmetaphern: Gedanken zur Entbettung und (Neu)Einbettung jenseits vertrauter Fixpunkte und Grenzen. V: Tschernokoshewa, E., Jurić Pahor, M. (ur.): Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten. Theorie – Feldforschung – Praxis. Münster - New York - München - Berlin, Waxmann, 43–112.
- Jurić Pahor, M. (2007):** Memorija in/ali spomin. Raziskovalni trendi in pojmovne zagate. Razprave in gradivo – Treatises ad Documents. Ljubljana, 53–54, 204–228.
- Jurić Pahor, M. (2010):** »Danes vem, da to ni bila le potreba, ampak sila spomina, ki je v meni zorela...«: Narativnost spominjanja: vpogledi v avto/biografsko usmerjeno raziskovanje in v govorico ekstremne travme. V: Koron, A., Leben, A. (ur.): Avtobiografski diskurz. Ljubljana, ZRC SAZU (v tisku).
- Kalc, A. (1996):** L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico. Annales. Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin. Annali del Litorale capodistriano e delle regioni vicine, 6, 8. Koper, 23–60.
- Klemenčič, M. (1999):** Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Koloradu in San Franciscu Kalifornija. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva založba.
- Kos, M. (2005):** Kosovel in nihilizem: poskus konstruktivne destrukcije. V: Vrečko, J., Novak, B. A., Pavlič, D. (ur.): Kosovelova poetika. Primerjalna književnost, 28, posebna številka. Ljubljana, 81–89.
- Kosovel, S. (2008):** Srečko Kosovel med Ljubljano in Trstom. V: Pahor, B.: Srečko Kosovel: pričevalec zaznamovanega stoletja. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 99–107.
- Kramberger, T. (2001):** Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije. V: Halbwachs, M.: Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia Humanitatis, 211–258.
- Krečič, P. (1989):** Slovenski konstruktivizem in njegovi evropski okviri. Maribor, Obzorja.
- Lembach, F. H. (1998):** Die »Kriegsneurose« in deutschsprachigen Fachzeitschriften der Neurologie und Psychiatrie von 1889 bis 1922. (Disertacija iz področja medicine). V: Univerza Heidelberg. <http://www.ub.uni-heidelberg.de/archiv/2553> (10. 4. 2010).
- Lerner, P. (2003):** Hysterical Men. War, Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany, 1890–1930. Ithaca, Cornell University Press.

- Lewis Herman, J. (1996):** Pozabljena zgodovina. V: Zaviršek, D. (ur.): Spolno nasilje. Feministične raziskave za socialno delo. Ljubljana, Visoka šola za socialno delo, 69–98.
- Luthar, O. (2000):** O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino vélike vojne. Ljubljana, Založba ZRC.
- Maturana, H. R., Varela, F. J. (2005):** Drevo spozanja. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Mahnič, J. (1993):** Nekaj Kosovelovih uglasbenih. Jezik in slovstvo, 39, 1. Ljubljana, 40–42.
- Marušič, B. (1978):** Iz dnevnika dr. Klementa Juga. Jadranski koledar, 1978. Trst, 228–235.
- Marušič, B. (1996):** Prispevki k biografiji dr. Alojzija Resa ob šestdesetletnici smrti. Jadranski koledar, 1996. Trst, 140–144.
- Marušič, B. (ur.) (1999):** Dr. Klement Jug: 1898–1924. Gradivo pogovora ob stoletnici rojstva (Solkan, 4. 12. 1998). Nova Gorica - Ljubljana, Goriški muzej - Jutro.
- Meißel, T. (2006):** Freud, die Wiener Psychiatrie und die »Kriegszitterer« des Ersten Weltkrieges. Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit, 6, 1. Wien, 40–56.
- Nečak, D., Repe, B. (2005):** Prelom 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni. Ljubljana, Založba Sophia.
- Neumer-Pfau, W. (1987):** Töten, Trauern, Sterben. Weiblichkeitsbilder in der antiken griechischen Kultur. V: Berger, R., Stephan, I. (ur.): Weiblichkeit und Tod in der Literatur. Köln - Wien, Böhlau Verlag, 11–34.
- Novak Popov, I. (2005):** »Pozabljena« slovenska pričevanja iz vélike vojne. Jezik in slovstvo, 50, 1. Ljubljana, 9–24.
- Ocvirk, A. (1967):** Srečko Kosovel in konstruktivizem. V: Kosovel, S.: Integrali '26. Ljubljana - Trst, Cankarjeva založba - Založništvo tržaškega tiska, 5–112.
- Ovčak, T. (2008):** Mošeja v Logu pod Mangrtom in njeni graditelji. V: Forum soška fronta. <http://prohereditate.com/portal/clanki/clanek003.htm> (29. 4. 2010).
- Pahor, B. (2008):** Srečko Kosovel. Pričevalec zaznamovanega stoletja. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Paternu, B. (1970):** Problem dveh tipov slovenske književnosti s posebnim ozirom na njen koroški del. Jezik in slovstvo, 15, 7–8. Ljubljana, 215–225.
- Petek, R. (2004):** Šport v ekstremnih razmerah – RAAM (kolesarska dirka čez Ameriko). Diplomsko delo. V: Jure Robič. [www.jurerobic.net/uploads/media/Diplomsko\\_delo\\_RAAM.pdf](http://www.jurerobic.net/uploads/media/Diplomsko_delo_RAAM.pdf) (27. 12. 2009).
- Pleterski, J. (1970):** O prvinah in značaju plebiscitne odločitve. V: Pleterski, J., Ude, L., Zorn, T. (ur.): Koroški plebiscit. Ljubljana, Slovenska matica, 215–270.
- Pleterski, J. (1980):** Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.

- Pleterski, J. (1982):** Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Priloge s poročilom vladne komisije (izbor). Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Pleterski, J., Ude, L., Zorn, T. (ur.) (1970):** Koroški plebiscit. Ljubljana, Slovenska matica.
- Podbevšek, A. (1973):** Dr. Fran Eller 1873–1956. Sodobnost, 21, 1. Ljubljana, 23–43.
- Povše, J. (1988):** Katera preteklost je živa? V: Povše, J.: Oblaki so rudeči. Ljudske in umetne iz prve svetovne vojne. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 201–207.
- Puhar, A. (1992):** Slovenski avtoportret 1918–1991. Ljubljana, Nova revija.
- Pušnik, M. (2006):** Državne rabe kulturnih pomenov za politične namene: produkcija nacionalnih ljudi in plebiscitna propaganda na Koroškem 1920. Javnost, 13, suppl. Ljubljana, S55–S73.
- Radebold, H., Bohleber, W., Zinnecker, J. (ur.) (2008):** Transgenerationale Weitergabe kriegsbelasteter Kindheiten. Interdisziplinäre Studien zur Nachhaltigkeit historischer Erfahrungen über vier Generationen. Weinheim, Juventa.
- Radebold, H., Heuft, G., Fooker, I. (ur.) (2006):** Kindheiten im Zweiten Weltkrieg – Kriegserfahrungen und deren Folgen aus psychohistorischer Perspektive. Weinheim, Juventa.
- Rumpler, H. (ur.) (1981):** Kärntners Volksabstimmung 1920. Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussion anlässlich des internationalen Symposiums. Klagenfurt, Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft.
- Salecl, R. (2004):** O tesnobi. Ljubljana, Založba Sohia.
- Schaffellner, B. (2005):** Unvernunft und Kriegsmoral: Am Beispiel der Kriegsnervose im Ersten Weltkrieg. Wien, LIT-Verlag.
- Sedmak, D. (1997):** Profughi nelle 'città di legno'. V: Pavan, C. (ur.): Grande Guerra e popolazione civile. 1. knjiga. Caporetto. Storia, Testimonianze, Itinerari. Treviso, Camillo Pavan Editore, 267–295.
- Sedmak, D. (2006):** Soška fronta. Soško bojevališče 1915–1917. Vojaška zgodovina, 7, 1. Ljubljana, 49–98.
- Sienčnik, L. (1987):** Koroški plebiscit 1920. Maribor, Založba Obzorja.
- Showalter, E. (1985):** The female malady. Women, Madness, and English Culture, 1830–1980. New York, Pantheon Books.
- Ste.[rgar], J.[anez] (1991):** Koroški Slovenci. V: Enciklopedija Slovenije, 5. Ljubljana, Mladinska knjiga, 296–299.
- Svoljšak, P. (1991):** Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Svoljšak, P. (1994):** Soška fronta. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Svoljšak, P. (1997):** La prima guerra mondiale e le sue ripercussioni sul margine occidentale dell'area alpina slovena. V: Busset, T., Mathieu, J., Mihelič, D. (ur.): Les Alpes de Slovénie. Zürich, Chronos, 115–135.

- Škamperle, I. (1999):** Različni pogledi na življenje in smrt Klementa Juga. V: Marušič, B. (ur.): Dr. Klement Jug: 1898–1924. Gradivo pogovora ob stoletnici rojstva (Solkan, 4. 12. 1998). Nova Gorica - Ljubljana, Goriški muzej - Jutro, 67–74.
- Švajncer, J. J. (1985):** Slovenske razglednice v prvi svetovni vojni. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, 1. Ljubljana, 41–49.
- Švajncer, J. J. (1992):** Vojna in vojaška zgodovina Slovencev. Ljubljana, Prešernova družba.
- Troha, V. (1993):** Futurizem. V: Literarni leksikon, 40. Ljubljana, DZS.
- Tropper, P. (2005):** Verleumdet? Verfolgt? Vertrieben? Zur Stellung des slowenischen Klerus in Kärnten zwischen den Jahren 1914 und 1921. V: Drobesh, W., Malle, A. (ur.): Nationale Frage und Öffentlichkeit. Klagenfurt/Celovec - Laibach/Ljubljana - Wien/Dunaj, Hermagoras/Mohorjeva - Heyn, 255–258.
- Veber, F. (1926):** Dr. Klement Jug – človek in znanstvenik. V: Dijaško društvo Adria v Gorici: Dr. Klement Jug (1898–1924). Gorica, Narodna tiskarna, 47–80.
- Verginella, M. (1994):** Soška fronta v slovenskem tisku in zapisih slovenskih vojakov. V: Moritsch, A., Tributsch G. (ur.): Soški protokol. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva.
- Vrečko, J. (2008):** Ocvirkova teza o konstruktivizmu pri Kosovelu. V: Philological Studies. <http://philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/2/3.pdf> (29. 4. 2010).
- Vrečko, J., Novak, B. A., Pavlič, D. (ur.) (2005):** Kosovelova poetika. Primerjalna književnost, 28, posebna številka. Ljubljana.
- W2K (2008):** Forschungsgruppe Weltkrieg2Kindheiten. <http://www.weltkrieg2kindheiten.de/> (25.10.2008).
- Zadravec, F. (1973):** Slovenska Koroška v prozi, pesmi in drami od 1919 do 1942. V: 1. Koroški kulturni dnevi. Zbornik predavanj. Maribor, Založba Obzorja.
- Žižek, S. (1987):** Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana, Delavska enotnost.